

KROZ PROSTORE **MARGINALIZACIJE I RASIJALIZACIJE**

Forum Roma Srbije, 2022.

KROZ PROSTORE MARGINALIZACIJE I RASIJALIZACIJE

Forum Roma Srbije, 2022.

IMPRESUM

PUBLIKACIJA

Kroz prostore marginalizacije i rasijalizacije

IZDAVAČ

Forum Roma Srbije, Beograd

UREDNIKA

Maja Solar

AUTORI I AUTORKE

Sevdulje Ramadani, Paola Yo, Robert Kasumović, Marina Salić, Dina Vučković, Aleksandar Marković i Maja Solar

LEKTURA I KOREKTURA

Maja Solar

DIZAJN I GRAFIČKO UREĐENJE

Omnibooks, Beograd

Publikacija je nastala uz podršku Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe kao deo projekta programa političke edukacije Foruma Roma Srbije za 2022. godinu. Publikacija ili njeni delovi mogu se slobodno koristiti uz navođenje izvora. Sadržaj ove publikacije isključiva je odgovornost autora i autorki i ne odražava nužno ni stavove Foruma Roma Srbije ni Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe.

SADRŽAJ

4	UVOD
12	SEVDULJE RAMADANI Stambeni problemi Roma_kinja i sve izraženije urbane nejednakosti
26	PAOLA YO Nijanse beskućništva Roma i Romkinja
36	ROBERT KASUMOVIĆ Romska zajednica u Nišu (ponovo) bez struje
43	MARINA SALIĆ Kakva je budućnost Romkinja i Roma koji žive na obodu kopa u Boru?
51	DINA VUČKOVIĆ Šta kad škola nije obavezna?
65	ALEKSANDAR MARKOVIĆ Strategija za socijalno uključivanje Roma i Romkinja na teritoriji grada Beograda za period 2022-2032: Nova nada za stare probleme?
75	MAJA SOLAR Spasavalački i kultur-rasistički tonovi narativa o ranim brakovima
100	BIOGRAFIJE

– Uvod

Govoriti o prostorima na periferiji kapitalizma znači pre svega promišljati prostornost kroz klasne, rasijalizovane, etnizovane, orodnjene i druge nejednakosti, jer se baš tako prostori u ovom sistemu proizvodnje i kreiraju. Stoga je ovogodišnji projekat političke edukacije *Foruma Roma Srbije* stavio akcenat na stanovanje, a to je i tema koja prožima veći deo tekstova ove publikacije. Na neki način, svi tekstovi ovde se bave prostorom. Ako razumemo da se stambeni prostori i ne mogu misliti odvojeno od prostornosti koje se međusobno konstituišu, onda su prostori stanovanja, urbani prostori, obrazovni prostori, diskurzivni prostori, pravni prostori, prostori strategija i prostori institucija čvrsto uvezani.

I ne, nije se mnogo toga promenilo na početku nove „deka-de“ u kojoj je donesen ključni dokument za politike koje se tiču

romskih zajednica.¹ Broj podstandardnih naselja u koje su gurnuti siromašni Romi i Romkinjem, jer nemaju drugih mogućnosti, prelazi brojku od 700, a neadekvatna i nesigurna stambena mesta se umnožavaju bez ozbiljnijih i dugoročnijih rešenja. Nadalje, sve forme beskućništva u Srbiji su u velikom procentu vezane za pripadnike i pripadnice romskih zajednica. Prinudna iseljenja nastavljaju da budu stalna praksa, kao i pretnja; škole su i dalje mesta koja perpetuiraju rasizam i diskriminacije svih boja; rani brakovi su i dalje popularna endžioovska tema kroz čiju spasavalačku prizmu se prelamaju kultur-rasistički tonovi i nikakva rešenja... A da, i bez struje je i dalje veliki broj ljudi, najviše Romkinja i Roma.

Pa ako ste mislili da ne živimo u kapitalizmu: dobrodošli u pakao stvarnosti.

Prostori su, dakle, u kapitalističkim režimima uspostavljeni kroz splet marginalizacija, eksploatacija, potčinjavanja, discipliniranja, nejednakosti. Jedan od načina proizvodnje nejednakosti je i kroz dinamike *rasijalizacije*. U našim publikacijama već neko vreme nastojimo koristiti ovaj pojam u njegovom dinamičkom obliku: zato ne govorimo o rasi (jer rase i ne postoje, čak i savremena biologija se odmakla od problematičnog esencijalizirajućeg diskursa), već o rasijalizaciji ili o fenomenima koji su rasijalizovani (*racialised*). Ovime se ističe upravo to da je rasijalizacija proces, nekakva dinamika, ponavljanje, složeni mehanizam koji kroz proizvodne i druge odnose kristalizira rasijalizovane identitete, nešto konstituira kao „rasno“. To se događa na strukturni način. Zato i izgleda kao da je prirodno,

---

¹ Od ove godine je na snazi nova *Strategija za socijalno uključivanje Roma i Romkinja u Republici Srbiji*, koja će važiti za period 2022-2030.

jer je načinjeno takvim: naturalizovano je. Zato i ne deluje kao eksces, već kao nešto uobičajeno i normalno, jer je načinjeno takvim: normalizovano je.

Slična stvar je i sa pojmom orodnjavanja. Umesto da govorimo o rodu kao o nekakvom čvrstom entitetu, uviđamo da su na delu složeni procesi orodnjavanja. Neka tela se orodnjavaju na jedan način, a druga na neki drugi, treća se pak odbacuju kao neadekvatna spram norme itd. Orodnjani (*gendered*) identiteti su također dinamički i društveno konstituirani, kao i bilo koje druge identifikacije. Identiteti stoga nikada nisu nešto što je jednom zauvek dovršeno, već se neprekidno konstituišu, proizvode, osporavaju, zadobijaju. Ne zato što smo mi tako izabrali, već postoje mnogo žilavije strukture i mehanizmi koje to čine takvim. Tela nikada nisu samo biološka, već *društveno*-biološka. A identiteti koji nam se u ovom sistemu nameću, ni blizu ne iscrpljuju sve mogućnosti onoga šta bismo mogli biti u nekom slobodnijem društvu.

Tako je i sa rasijalizovanjem i etnizovanjem. To što se određena bića tretiraju kao Romi i Romkinje, više ima veze s društvenim strukturama i odnosima moći, nego sa slobodnim izborima ljudi. Da živimo u slobodnom svetu, onda bi to možda bila stvar slobodnog izbora; ovako, samo deluje da mi tu nešto biramo. Ali naterati ogroman broj ljudi da naseljava krajnje neadekvatne prostore ili da bude bez krova nad glavom, samo zato što su rasijalizovani, etnizovani, orodnjeni, te načinjeni nižom klasom, sigurno nije ničiji izbor.

Prostori koji su i kroz rasijalizaciju namenjeni onima koji su zapravo *odbačeni*, gusto su naseljeni. Pa tako u prvom tekstu kojim se publikacija otvara, pod naslovom *Stambeni pro-*

blemi Roma_kinja i sve izraženije urbane nejednakosti, autor-ka Sevdulje Ramadani tematizira kapitalističke gradove kao esencijalno ne-inkluzivne prostore. Ona pokazuje kako to nije stvar tamo nekih periferija, već su prostori u kapitalizmu svuda premreženi nejednakostima. Geo-političke nejednakosti i marginalizacije nisu nešto što se događa usputno, već su obeležja kapitalističkih prostornosti. U post-socijalističkim zemljama, ovo se upravo zaoštrava restauracijom kapitalizma, odnosno uvođenjem logike tržišno vođenog urbanističkog planiranja i stanovanja. U takvom kontekstu stambena isključenost su-konstituira sve druge društvene isključenosti, pa problemi romskih zajednica nikako nisu samo stambeni. Autorka pronicljivo pokazuje kako su postojeća rešenja neodgovarajuća i kratkoročna, zalažući se za dugotrajnija i *institucionalna* rešenja, kao i za političku participaciju Roma_kinja u urbanom planiranju.

Paola Yo, pak, u svom tekstu *Nijanse beskućništva Roma i Romkinja* podseća da ne govorimo o beskućništvu samo onda kada se osobe nađu doslovno na ulici, već postoji nekoliko tipova beskućništva. Prema nijansiranijoj klasifikaciji beskućništva, romske zajednice su najveća beskućnička grupa u Srbiji, jer se najveći broj Roma i Romkinja zapravo nalazi u nekoj vrsti beskućništva. Pored ukazivanja na nasilje koje proizvode stalne evikcije, te pored problema neoliberalnog modela socijalnog stanovanja, autorka propituje i ideologeme koji sve ovo podupiru, stvarajući slike da su beskućnici_e sami krivi_e za svoju situaciju. Ističe se kako je bolje reći *osoba u situaciji beskućništva* nego *beskućnik_ca*. Jer osobe su stavljene u tu situaciju, nisu one krive. U tekstu se naznačuju i neke od strategija pomoći osobama u situaciji beskućništva, ali se i pokazuje kako je reč o

sistemskom problemu koji neće biti moguće rešiti bez samooorganizacije i temeljne društvene promene.

Robert Kasumović u tekstu *Romska zajednica u Nišu (ponovo) bez struje* opisuje situaciju koja je nastala u naselju „12. februar“ u Nišu, gde su stanovnici_e već više od pola godine bez struje. Osvrćući se na istoriju nastanka i razvijanja ovog romskog naselja, autor pokazuje kako je naseljavanje ovog i sličnih prostora u vreme socijalizma ipak bilo tolerisano, dok u kapitalizmu, sa konverzijom iz društvenog i državnog u privatno stanovanje, sva ova naselja lako postaju meta privatnog kapitala. Na taj način su i romske zajednice u stalnoj opasnosti od prinudnih iseljenja, dok državi – koja je u sprezi s privatnim kapitalom – uopšte nije u interesu bilo kakva legalizacija ovih prostora za Rome_kinje. Stoga je i moguće čitavoj grupi ljudi isključiti struju. A moguće je i, kako to već ide s izbornim hirovima, pred izbore struju uključiti i dati silna obećanja, pa nakon izbora opet isključiti. Toliko o političkoj volji za rešavanjem problema.

Marina Salić piše o sličnoj temi, jer se u tekstu *Kakva je budućnost Romkinja i Roma koji žive na obodu kopa u Boru?* također opisuje kako je nastalo jedno neadekvatno naselje na obodu rudnika. To naselje koje je nastalo useljavanjem siromašnih u napuštene radničke barake, između ostalog, u velikom broju naseljavaju i pripadnici romskih zajednica. I dok se, opet isto, u socijalizmu ovo tolerisalo, u kapitalizmu postaje sve neizvesnije, a pogotovu s dolaskom stranog investitora u grad. Neformalno naselje na obodu rudarsko-topioničarskog basena Bor je sada velikim delom u vlasništvu kineske kompanije Zi-Đin. Šta će vlasničke strukture kompanije, zajedno s predstavnicima lo-

kalnih vlasti, odlučiti o sudbinama ljudi koji već godinama i decenijama nastanjuju ove barake, krajnje je nesigurno. Do tada, Romkinje i Romi ovde žive u veoma lošim, čak vrlo opasnim, uslovima: barake su oronule i trošne, izolacija nikakva, krovovi propuštaju, nema kanalizacione mreže, drveće se ruši u blizini objekata, nema uličnog osvetljenja itsl. Autorka ipak naznačuje i predloge za konkretna rešenja problema, iako završava tekst u skeptičnom tonu spram spremnosti državnih i lokalnih vlasti da zaista nešto učine.

Dina Vučković je autorka koja se u tekstu *Šta kad škola nije obavezna?* bavila, pre svega, obrazovnim prostorima. Ipak, i ona je ovu prostornost povezala sa stambenom prostornošću, jer je dosta logično da kada neko nema adekvatno stanovanje, nema ni osnovne uslove za školovanje. Oslanjajući se na postojeće statistike, autorka propituje uzroke osipanja romske dece tokom obrazovanja, te pokazuje kako je ono intenzivnije u periodu srednjoškolske edukacije. Neki od razloga napuštanja obrazovanja su: siromaštvo i nedostatak materijalnih uslova, diskriminacija na temelju roda (zbog čega devojčice u većem broju napuštaju škole od dečaka, a ovo je i u vezi s fenomenom ranih brakova), nedostatak podrške, te često i krajnje neprijateljstvo okruženja, a sve ovo se podupire rasističkim ideologemima, stereotipima i predrasudama. Autorka naznačuje model za prevenciju osipanja, kao i neke od mera uz pomoć kojih bi se srednja škola lakše upisivala i završavala.

U tekstu *Strategija za socijalno uključivanje Roma i Romkinja na teritoriji grada Beograda za period 2022-2032: Nova nada za stare probleme?* Aleksandar Marković propituje novi pravni okvir spram kojeg će se sve politike koje se odnose na romske

zajednice provoditi narednu deceniju. On je odabrao da analizira strategiju koja se odnosi na grad Beograd i u kojoj se romskim zajednicama pristupa kroz 8 prioriternih oblasti (borba protiv ciganizma; siromaštvo i socijalna isključenost; participacija; obrazovanje; stanovanje; zapošljavanje; zdravlje; socijalna zaštita). Autor naznačava i neke od problema u pristupima koje Strategija ističe, poput nedostatnosti modela socijalnog preduzetništva, rodne diskriminacije koja se već provodi pretpostavkom funkcije zdravstvenih medijatora isključivo u ženskom rodu, problema socijalne politike koja je više zasnovana na *workfare* nego *welfare* doktrini itsl. Uprkos sveobuhvatno postavljenim i ambicioznim ciljevima Strategije, autor je ipak skeptičan u pogledu njene primene, te završava u rezigniranim tonu: čekamo da vidimo kako će se stvari odvijati.

Publikacija se završava tekstom urednice, Maje Solar, pod naslovom *Spasavalački i kultur-rasistički tonovi narativa o ranim brakovima*, u kojem autorka propituje neke od problema narativa o ranim brakovima. Naime, iako se o fenomenu ranih brakova sve više govori, čini se da su okviri ovog govora krajnje problematični, jer najčešće podrazumevaju kultur-rasističke, individualističke, reduktivno-feminističke, patronizujuće i karceralne (zatvorske) okvire. Licemerno pozivanje na pravo na detinjstvo, kojim su često prožeti ovi narativi, prenebregava to da živimo u svetu u kojem se sve vreme proizvodi podela da onu decu koja imaju određene privilegije i decu kojima je skoro sve uskraćeno, koja se kriminalizuju i depriviraju na mnogo načina. Stoga valja propitivati i ulogu *prava, sudstva, države* i drugih poluga kapitalizma u stvaranju nejednakosti, a ne podrazumevati ih kao neutralne instance. Govor o ranim brakovima

nije samo stvar mišljenja, već i politike. Autorka na kraju teksta ocrtava one struje progresivnih feminizama koje ovaj fenomen smeštaju u vizuru emancipatorske politike.

Mislili smo, dakle, prostore i nasilja koja se kroz prostornosti proizvode. Ipak, imaginirali smo i prostornosti koje bi bile drugačije. Slobodnije, za sve ljude.

Decembar, 2022.

Urednica, Maja Solar

– **STAMBENI PROBLEMI ROMA_KINJA I SVE VEĆE URBANE NEJEDNAKOSTI**

Danas smo svedoci kreiranja pametnih gradova (*smart cities*), kao i savremenih gigantskih urbanističkih projekata. Ali, takođe smo i svedoci sve većih urbanih nejednakosti i nemogućnosti da tako „napredna društva“ reše stambenu krizu, te pronadu rešenja za pristupačniji i dostupniji krov nad glavom za sve. Na globalnom nivou, broj beskućnika je enormno velik, dok u depriviranim naseljima u post-industrijskim gradovima raste urbano siromaštvo koje karakteriše prekarni rad, povlačenje države iz socijalne politike i smanjenje mera socijalne zaštite. Gradovi današnjice su centri akumulacije kapitala, donošenja odluka, ali i nejednakosti (klasne, rasne, rodne) se takođe akumuliraju i materijalizuju u njima. Gradovi su daleko od inkluzivnih, nisu skrojeni po meri većine građana i građanki.

Takozvani tranzicioni period, koji je počeo 1990-ih, u post-socijalističkim gradovima doneo je dramatične promene u oblastima stambene izgradnje i stanovanja, a stambeno pitanje postalo je briga pojedinačnih građana, a ne više javnosti. Uvođenje tržišta u stambenu izgradnju zahtevalo je i novu stambenu politiku u urbanističkom planiranju, pri čemu je izostao društveni karakter stanovanja, što je najviše pogađalo socijalno ugroženo stanovništvo.² Ovo je, dakako, dotaklo i romske zajednice. Neki autori tvrde da je period tranzicije „značajno ubrzao silaznu mobilnost romskih domaćinstava, koja su bila prve žrtve društvenih i ekonomskih promena u celom regionu, a stambena isključenost je rezultat šire društvene isključenosti“.³ Ne treba nikako zanemariti ovu kontekstualizaciju, jer nam ona govori da je romska populacija bila osobito pogođena istorijsko-društvenim promenama, a stambeni problemi s kojima se mnogi iz romskih zajednica suočavaju su dugotrajni i sistemski.

Komercijalizacija i privatizacija stanovanja propraćena je ideologijom individualizma. Stoga se i sami pojedinci okrivljuju ukoliko nemaju adekvatno rešeno stanovanje, kao da je to stvar njihovog karaktera i neuspeha. Ali, kada pojedinci i pojedinke romske nacionalnosti nemaju rešeno adekvatno stanovanje, onda se u percepciji većine aktiviraju i mnogi ukorenjeni stereotipi i predrasude o romskoj zajednici, te se oni stigmatizuju i zbog loših stam-

---

2 Vukadinović, V. (2010). *Urban planning of Novi Sad in the period of post-socialism*. SAJ - Serbian Architectural Journal, 2(2), 155-180. <https://doi.org/10.5937/SAJ1002155V>

3 Berescu, C., Petrović, M., & Teller, N. (2012). „Housing Exclusion of the Roma: Living on the Edge“. In: *Social Housing in Transition Countries* (0 ed.). Routledge, p.98 <https://doi.org/10.4324/9780203095904>

benih uslova i svoje etničke pripadnosti. Stoga se Romi_kinje često percipiraju kao oni koji „ne zaslužuju“ da državni i gradski organi subvencionišu rešavanje njihovih stambenih potreba.

Dok su stambeni uslovi većine pripadnika romske populacije alarmantni, strateški dokumenti, počevši od međunarodnih, nacionalnih, pa sve do gradskih (tamo gde postoje), deklarativno uvek navode oblast stanovanja kao ključnu stavku kako bi se poboljšao položaj Roma_kinja u Srbiji. Međutim, uprkos velikom broju donesenih dokumenata, strategija i planova, praktično, romska populacija ne oseća značajan boljitak povodom sopstvene stambene situacije. U nekim situacijama, štaviše, postaje sve gore po romsku populaciju, jer se ugroženi dodatno ugrožavaju i njihova ljudska prava u kontinuitetu krše. Primeri prinudnih iseljenja romskih domaćinstava su učestali. Krajem 2018. godine, radi izgradnje spalionice, 40-ak romskih porodica je raseljeno sa deponije Vinča u Beogradu. Oni su na toj deponiji radili kao sakupljači sekundarnih sirovina, živeći u barakama, te su ostali i bez skloništa i bez prihoda. Vlast je sprovela raseljavanje nasilno, bez poštovanja međunarodnih i nacionalnih procedura koje garantuju ljudska prava.⁴

Stambeni problemi su mnogobrojni. Pored navedenog kršenja ljudskih prava prilikom raseljavanja neformalnih romskih naselja, tu su: stalno prisutna pretnja prisilnog raseljavanja, segregacija romskih naselja, slaba opremljenost infrastrukturom i loš pristup komunalnim uslugama, nepostojanje adekvatnih urbanističkih planova, neregulisan pravno-imovinski status, nedostupna stambena podrška itd.

---

⁴ <https://podcast.rs/show/inicijativa-a11/>

Kakvo je realno stambeno stanje romske populacije u Srbiji? Šta su posledice stambenih problema po građane i građanke romske nacionalnosti? Šta državni i gradski organi (ne) rade u cilju rešavanja stambenih problema romskih zajednica u Srbiji? Na ova pitanja pokušaću da se osvrnem u daljem tekstu.

Trenutna stambena situacija: alarmantna

Nedostupnost stambene podrške romskoj populaciji najčešće rezultira životom u podstandardnim romskim naseljima, uglavnom bez adekvatnog pristupa osnovnim komunalnim uslugama i značajno lošijim uslovima u odnosu na ne-romsku populaciju. Napori da se mapiraju podstandardna romska naselja postoje, tako određeni kvantitativni podaci o broju i karakteristikama tih naselja jesu dostupni. Nedavno je tim Ujedinjenih nacija za ljudska prava u saradnji sa Timom za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije i Asocijacionom romskih koordinatora sproveo „Mapiranje standardnih romskih naselja prema rizicima i pristupu pravima u doba COVID-19 pandemije“.⁵ Ukupan broj mapiranih podstandardnih romskih naselja u Republici Srbiji je 702, a broj stanovnika ca 167.975.⁶ Kada se osvrnemo na nijansiranije podatke, vrlo je jasno da Beograd „prednjači“ po ukupnom broju mapiranih podstandardnih romskih naselja u odnosu na druge jedinice lokalne samouprave (122 podstandardnih romskih na-

---

5 https://serbia.un.org/sites/default/files/2021-02/Mapiranje_podstandardnih_romskih_naselja_SRB_web.pdf

6 bid.

selja), kao i po broju stanovnika/ca mapiranih podstandardnih romskih naselja u odnosu na druge jedinice lokalne samouprave (43.944 stanovnika/ca). Iako se relevantnost ovih podataka može uzeti sa rezervom, naročito kada je broj stanovnika_ca u pitanju,⁷ ovakvi podaci nam ipak omogućavaju da počnemo da promišljamo o gradovima kao glavnim čvorištima u kojima se društvene nejednakosti vrlo vidljivo manifestuju u fizičkom prostoru.⁸ Gradovi su mesta koja su hijerarhijski, klasno-rasijalizovano organizovana, sa asimetričnim odnosima moći i pristupu resursima, te generišu sve veće urbane nejednakosti. U Beogradu su urbane nejednakosti najveće u Srbiji, zbog čega je značajno veliki broj romskih stanovnika_ca koji živi u podstandardnim uslovima ugrožen. A drugi gradovi, čini se, slede takvu klasno-rasijalizovanu logiku, samo brojčano u manjem obimu.

Pristup resursima i mogućnostima za boljitak, kao i osnovnim komunalnim uslugama, veoma je loš ili nikakav. Kvantitativni podaci upravo ukazuju na to. Od ukupnog broja mapiranih podstandardnih naselja, pristup pijaćoj vodi ne postoji ili je taj pristup neregularan u 159 (23%) podstandardnih naselja, pristup električnoj struji ne postoji ili je taj pristup neregularan u 64 (9%) podstandardna naselja, a čak 457 (65%) podstandardna naselja nema pristup kanalizaciji ili je taj pristup ne-

---

7 Vrlo je moguć i veći broj stanovnika_ca, ali da to nije mapirano zbog mnogobrojnih razloga, kao što je nepostojanje dokumentacije, itsl.

8 Ovo je inspirisano idejom Pjer Bourdijea koji tvrdi da je društveni prostor materijalizovan u fizičkom prostoru; najređa dobra i njihovi vlasnici koncentrišu se na određenom mestu u fizičkom prostoru (na primer, Medison avenija), dok, nasuprot tome, postoje lokacije u kojima se okupljaju najugroženije grupe (na primer, siromašna predgrađa, geta itsl.) Pogledati: Bourdieu, P., & Accardo, A. (Eds.). (1999). *The weight of the world: Social suffering in contemporary society*. Stanford University Press, p.125.

regularan; dok 44 (6%) podstandardna romska naselja nema pristup ni čistoj vodi, ni kanalizacionoj mreži ni struji ili je taj pristup neregularan.⁹ Ovakvi podaci govore o alarmantnom stambenom stanju i neadekvatnim stambenim uslovima u kojima znatan broj romske populacije živi. Stambena podrška je uglavnom nedostupna, te se stanovnici_e ovih naselja najčešće snalaze sami, pokušavajući da unaprede uslove za život koliko je to u njihovoj mogućnosti. Na primer, nedostupnost kanalizacije mnogi rešavaju izgradnjom septičkih jama. Generalno, mnogi ne mogu da si priušte iznajmljivanje stana u gradu, van podstandardnih romskih naselja, niti da izmire propratne troškove istih. Tako mnogi ostaju zakovani za neadekvatan stambeni prostor i deprivirane uslove života.

Delujući kao aktivistkinja – pre svega u Novom Sadu, u gradu sa kojim imam najviše iskustva – susrela sam se i sa primerima kada pojedinci kupuju kuće na selu. Tržišna cena stambenih jedinica na selu je znatno manja od onih u gradu, pa se čini da je u gradu nemoguće rešiti stambeno pitanje i izdržati u utakmici u kojoj su izraženo nejednake (klasne, rasijalizovane, etnizovane itsl.) pozicije već učvršćene.

Oni koji žive van podstandardnih romskih naselja, takođe, neretko imaju stambene poteškoće. Teškoće sa zaposlenjem, diskriminacija na tržištu rada i niski prihodi često su uzročnici visokih dugovanja za struju, komunalije i grejanje. Ovo je najčešći problem i sa socijalnim stanovima. Ukoliko se pojedinom domaćinstvu i obezbedi socijalno stanovanje, a to se dešava uglavnom u izuzetnim slučajevima, recimo nakon raseljavanja,

---

⁹ Ibid, footnote 5.

propratni troškovi stanovanja su neuporedivo veći od realnog prihoda koji porodica može sakupiti. Stoga postojeći neoliberalni model „socijalnog“ stanovanja ne uspeva rešiti stambene probleme marginalizovanih i depriviranih.

Stambeni problemi imaju višestruke posledice

Stambeni problemi su složeni, a imaju i višestruke posledice po stanovnike ce podstandardnih romskih naselja. Opšte je poznato da je životni vek Roma_kinja znatno kraći od neromskog stanovništva, a loši uslovi stanovanja i nepostojanje osnovne infrastrukture i pristupa komunalnim uslugama, neosporno utiču na zdravlje svih članova domaćinstva.

Stambeni problemi romske populacije su deo šire društvene isključenosti, te imaju dalekosežne implikacije na mnogobrojne aspekte života i mogućnosti. Podstandardna naselja neretko su getoizirana, a stanovnici su stigmatizovani, što stvara još dublji jaz među romskom i ne-romskom populacijom. Urbani sociolog Loic Waquant definisao je geto kao „specijalnu formu kolektivnog nasilja manifestovanog u urbanom prostoru, odnosno urbanizacija je okarakterisana asimetričnim odnosima moći etno-rasnih grupa“.¹⁰ On objašnjava šta je funkcija geta i tvrdi da geto ima dve suprotne funkcije: 1) instrument je za etnorasnu kontrolu i zatvaranje, 2) može biti integrativni i zaštitni prostor koji nudi samoorganizovanje i kolektivnu zašti-

---

10 Wacquant, L. (2015). „Ghetto“. In: *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (pp. 121-126). Elsevier. <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.12233-0>

tu odbačenog stanovništva. Tako geto ima funkciju i za one u njemu, i za one izvan njega, održavajući barijeru između „mi“ i „oni“. Getoizacija romskih naselja može biti koristan analitički okvir za razmatranje društvenog jaza između romske i ne-romske populacije.

Stanovnici_e depriviranih romskih naselja često doživljavaju stigmatu u društvu. Stigma vezana za nacionalno-etnički identitet i rod pojačava se i stigmom vezanom za mesto življenja. Sa ovakvom pojavom susrela sam se i na terenu. Na primer, Romkinja koja je zaposlena skriva njeno mesto, tj. adresu življenja na radnom mestu, zbog straha kako bi to uticalo na percepciju drugih.

Sociološkinja Eniko Vince istražuje getoizaciju romskih naselja, te marginalne prostore sa rasijalizovanom radnom snagom i njihovu produktivnu ulogu u razvoju kapitalizma u Rumuniji.¹¹ Marginalizacija u urbanom prostoru čini rad stanovnika_ca lako eksploatisanim, a bez doslednog ulaganja u njihovu socijalnu reprodukciju. Meni se čini da je ovo vrlo primenjivo i u kontekstu Srbije. Marginalizovani i deprivirani prostori u post-socijalizmu postaju središta u kojima se radna snaga lako eksploatiše. Ponekad se u takvim prostorima susrećemo i sa dečijim radom.

Regionalno istraživanje o položaju Roma na Zapadnom Balkanu je sprovedeno 2017, a pokazatelji se upoređuju sa ne-romskom populacijom.¹² Samo trećina Roma_kinja je učestvovala na

---

11 Vincze, E. (2018). „Ghettoization: The Production of Marginal Spaces of Housing and the Reproduction of Racialized Labour“. In: *Racialized Labour in Romania: Spaces of marginality at the periphery of global capitalism*. Springer.

12 <https://www.undp.org/eurasia/publications/regional-roma-survey-2017-country-fact-sheets>

tržištu rada te godine. Učestvovanje na tržištu rada opalo je za obe grupe, i za romsku i neromsku populaciju, međutim, jaz između njih se udvostručio. Samo trećina (33%) Roma_kinja uzrasta 15-64, učestvovalo je na tržištu rada 2017, dok je u 2011. čak malo iznad polovine učestvovalo na tržištu rada (52%). Ovo pokreće pitanje o mogućem porastu neformalnog rada, kao i problem pojačane eksploatacije. Generalno, rasijalizovana radna snaga često je povezana i sa lošijim uslovima stanovanja, kompleksnost problema je dakle ogromna. Stoga problem stanovanja treba sagledati holistički, jer je stanovanje čvrsto povezano sa drugim aspektima života, a vrlo često i sa smanjenim mogućnostima za napredovanjem.

Šta se (ne) radi?

Stanovanje je uvek jedna od ključnih oblasti, kada se govori o poboljšanju položaja Roma_kinja. Profesor Vladimir Macura, koji se opsežno bavio romskim naseljima, navodi da se u vreme Dekade inkluzije Roma 2005-2015. pitanje romskih naselja našlo na vrhu agende raznih inicijativa, projekata, kao i sastanaka sa internacionalnim organizacijama. Ministarstvo građevinarstva, transporta i infrastrukture, kao i međunarodne i domaće nevladine organizacije, prisustvovala su na sastancima. Ono što je urađeno u ovom periodu je zanemarljivo u odnosu na opseg i složenost problema stanovanja romskih zajednica. Na kraju, praktični rezultati su izostali (nedovoljan broj donetih urbanističkih planova, legalizovanih naselja i kuća, rešenih pravno-imovinskih pitanja, novoizgrađenih stanova, popravljene

nih kuća, postavljenih mreža kanalizacije, asfaltiranih ulica...). Macura zaključuje da je nedosledna i nejasna urbana politika usemerena na romska naselja doprinela slabom uspehu.¹³ Ponekad objekti izgrađeni od čvrstog materijala, u naseljima, nisu uošte mapirani niti uneti u katastarsko-topografske planove, te se tretiraju kao objekti od nečvrstih, negrađevinskih materijala, iako faktički to nisu.¹⁴

Slušajući ovogodišnju javnu diskusiju o stambenim prilikama,¹⁵ na kojoj je pričala profesorka Zlata Vuksanović Macura, saznala sam da je prema akcionom planu iz vremena Dekade bilo predviđeno da se za 10 godina izgradi oko 300 urbanističkih planova za romska naselja (oko 30 godišnje). Situacija koju imamo trenutno (u 2022.) jeste da je do sada izrađeno između 30-40 urbanističkih planova. A to su samo planovi, dok je jedan od problema upravo vrlo spora implementacija postavljenih ciljeva.

Nedostatak urbanističke dokumentacije predstavlja barijeru u legalizaciji objekata, čak i u slučajevima kada je ono stambeno adekvatno rešenje. Dok su, s druge strane, pojedini urbanistički planovi usvojeni, prisutna je pretnja ukklanjanju romskih naselja i raseljavanju stanovnika_ca. Čini se da su evikcije i neadekvatna stambena alternativa stalna pretnja romskim zajednicama. Državno-pravni aparat ima moć da odredi kada će se

---

13 Macura, V. (2017). *Urbanism and Roma Settlements in Serbia*, p.6 <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.23944.78081>

14 Ibid, p.50.

15 „Kako urbanistički planovi, zakoni o stanovanju i strane investicije utiču na stambene (ne)prilike Romkinja i Roma“, *online* javna diskusija organizovana od strane Foruma Roma Srbije, 27.09.2022.

nešto planirati, puštajući da se neki neformalni prostori održe i odlučujući koji neformalni prostori će nestati. Stoga bi trebalo da imamo u vidu da legalizacija nije samo tehničko-birokratsko, već i političko pitanje.

Urbanističko planiranje bi trebalo da se sprovodi uz učešće građana i građanki kroz taj proces. Međutim, učešće je svedeno na minimum, uglavnom kroz „javne“ uvide urbanističkih planova. Ovo je generalan problem na nivou čitave države, a participativna politika građana_ki je i dalje nerazvijena. Pa tako, učešće Roma_kinja u izradi urbanističkih planova je retko, čak i u slučajevima kada ti planovi predviđaju uklanjanje naselja. Međutim, učinjeni su neki koraci u pravcu veće participacije u urbanističkom planiranju u okviru projekta „Podrška EU inkluziji Roma – Jačanje lokalnih zajednica ka inkluziji Roma“. Razvijena je nova metodologija, koja se primenjuje od 2018. godine, sa ciljem obezbeđivanja učešća građana_ki za 11 odabranih romskih naselja u 11 opština u Srbiji za koje je bilo potrebno izraditi urbanističke planove.¹⁶ Dva važna kriterijuma kako bi opštine bile odabrane za ovaj program jesu: ispunjavanje tehničkih uslova i spremnost opština da sufinansiraju izradu planova.¹⁷ Pored međunarodnih aktera, čini se da su u okviru ovog projekta neki od ključnih pokretača da se radi na stambenim pitanjima Roma_kinja upravo zainteresovanost i spremnost lokalnih organa da stave svoje resurse na raspolaganje.

---

16 Vuksanović-Macura, Z., & Mišćević, I. (2021). „Excluded communities and participatory land-use planning: Experience from informal Roma settlements in Serbia“. In: *Environment and Urbanization*, 33(2), 456-477. <https://doi.org/10.1177/09562478211024095>

17 Ibid, 461.

Trenutno je na snazi nova *Nacionalna strategija za socijalno uključivanje Roma_kinja u Republici Srbiji za period 2022–2030. godine*. Prema ovom dokumentu, specifičnije mere koje se tiču oblasti stanovanja su: 6.1. Ozakonjenje objekata koji zadovoljavaju osnovne uslove životnog standarda; 6.2. Unapređenje standardnih objekata kako bi zadovoljavali osnovne uslove životnog standarda; 6.3. Opremanje standardnih romskih naselja komunalnom infrastrukturom; 6.4. Rešavanje stabilnih potreba beskućnika, interno-raseljenih lica i osoba romske nacionalnosti koje moraju biti raseljene.¹⁸ Ostaje da vidimo kako će se nadalje ove mere konkretizovati i na koji način će gradski organi pokušati da ih sprovedu kroz lokalne akcione planove. Poznato je da, za sada, nemaju svi gradovi lokalne akcione planove. U Nacionalnoj strategiji (na osnovu istraživanja Zaštitnika građana) je navedeno da postoji slaba motivacija lokalnih organa da pokrenu pravno-imovinske postupke, zbog pratećih troškova koji padaju na njihov teret, kao i na teret pripadnika romskih zajednica koji ne mogu da ih pokriju.

Što se tiče uloge civilnog sektora u pogledu stambene politike Roma_kinja, ona nije velika ali je ipak značajna. Civilni sektor može da ukaže na specifičnosti potreba romskih naselja, prati i analizira rad institucija, poziva institucije na odgovornost i posvećivanje konkretnijim rezultatima. Ozbiljne analize i politike bi probleme više mogle da prikazuju kao sistemske i socijalno-političke, pa bi se na temelju toga ukazivalo i na orijentire za rešenja. Organizacije civilnog društva se mogu povezivati sa organizacijama koje se bave stambenim pitanjima, a

---

18 <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2022/23/1>

takođe mogu raditi na unapređivanju znanja o urbanističkim pitanjima među romskim zajednicama.

Potrebna je i kvalitativna promena, odnosno unapređenje postojećih alternativnih modela (kupovina seoskih kuća sa okućnicom, samostalna izgradnja uz donaciju zemljišta i građevinskog materijala, dodela građevinskog materijala za dovršetak objekta, dodela montažnih objekata za samce ili za domaćinstva...), kao i razvijanje novih alternativnih modela, što se i predlaže na osnovu istraživanja o alternativnim modelima socijalnog stanovanja.¹⁹ U istraživanju su među stambeno najugroženijima targetirani Romi_kinje, ali i izbeglice, interno raseljena lica koji još uvek žive u kolektivnim centrima, žene žrtve nasilja, kao i stanovništvo koje živi u apsolutnom siromaštvu. Povećanje alternativnih stambenih rešenja i ponuda bi moglo da zadovolji specifične potrebe raznolikih grupa. Pored *raznolikosti* ponuda, smatram da posebnu pažnju treba usmeriti na *dostupnost* stanovanja, kao i na potrebe žena, lgbtiq+ populacije, starijih, osoba s invaliditetom. Verujem da intersekcija određenih kategorija identiteta može otežati pristup adekvatnom stanovanju. Primera radi, jedna Romkinja koja je i siromašna i žena i kvir osoba, teže će iznaći način za stambeni prostor od, recimo, srednjeklasnog heteroseksualnog Roma muškarca.

Kada sagledam stambene probleme Roma_kinja, iz moje perspektive bi se trebali razvijati modeli usmereni ka dugotrajnim rešenjima: unapređenja objekata koji su već izgrađeni

---

19 Vuksanović-Macura, Z., & Damjanović, V. M. Č. (2016). *Socijalno stanovanje u Srbiji: alternativni modeli dostupni najugroženijim porodicama i diskriminisanim ženama*. Palgo centar. O pomenutim postojećim modelima pogledati stranu 73.

ili su nedovršeni, kao i nalaženje imovinsko-pravnih rešenja, modeli izgradnje mikro-kuća sa dvorištem, koje su energetski efikasnije i samim tim jeftinije, a fleksibilne za održavanje, zatim modeli samogradnje, u kojima porodice izvode samostalno radove na dodeljenoj parceli itsl. Svakako, ono što mi se čini kao najznačajnije jeste da bez institucionalne podrške i političke volje stambena situacija najugroženijih teško da može da bude rešena. Potrebna je konzistentna posvećenost, obezbeđivanje resursa i finansija iz različitih izvora (republički budžet, lokalni budžeti, donacije...) za stambena pitanja, a ključna je participacija stanovnika_ca u urbanističkom planiranju, kao i u procesu donošenja odluka oko stanovanja, kako bi se postupalo u skladu sa njihovim specifičnim potrebama.

– NIJANSE BESKUĆNIŠTVA ROMA I ROMKINJA

Uobičajeno je verovanje da je beskućništvo jedan oblik ličnog poraza i nesrećnih okolnosti pojedinca. Neretko se misli da je biti beskućnik čak i stvar izbora ili, jednostavno, lenjost pojedinca da preuzme kontrolu nad svojim životom. Na tom tragu, vrlo lako se stvaraju stereotipi i predrasude, pa tako i reč „beskućnik“ postaje vrsta oznake najčešće negativnog karaktera. Međutim, biti beskućnik nije osobina, već je beskućništvo *situacija* u kojoj se pojedinac može pronaći sticajem različitih okolnosti. Stoga je za one koji se nađu u toj situaciji ispravno reći: osoba u situaciji beskućništva.

Iako se u situaciji beskućništva najčešće prepoznaju one i oni koji nemaju gotovo nikakav krov nad glavom, te su najčešće prinuđeni da ‘žive’ na ulici, postoje i drugačiji oblici beskućništva. A beskućništvo takođe ima i svoje etnizovano i rasijalizova-

no lice, pa tako u Srbiji postoji čitava jedna etnička grupa koja – kako uviđamo kada malo detaljnije analiziramo – zapravo živi u situaciji beskućništva.

„Prema Čembrlenovoj i MekKenziijevoj (1992) klasifikaciji, razlikuju se četiri situacije beskućništva: primarno, sekundarno, visoko beskućništvo i marginalno smeštena lica. Primarno beskućništvo podrazumeva situaciju u kojoj se nalaze svi oni koji žive na ulici, borave i spavaju u parkovima, ispod mostova i sl. To je stanje koje se može označiti kao život bez krova nad glavom (engl. *rufflessness*). Sekundarno beskućništvo karakteristično je za sve one koji često menjaju smeštaj u kojem borave, kao i za one koji žive u napuštenim objektima (kućama, zgradama), po podrumima, u vagonima i sl. Za razliku od primarnih beskućnika, ove osobe imaju krov nad glavom, ali faktički nemaju dom (eng. *homelessness*). Treća kategorija odnosi se na visoko beskućništvo. Ovoj grupi pripadaju osobe koje žive u zajedničkom/kolektivom smeštaju – to mogu biti napuštene kasarne, hoteli, škole bolnice ili izbeglički/migrantski kampovi. Ove osobe imaju krov nad glavom, imaju posebne prostorije u kojima borave (npr. učionice ili spavaonice pretvorene u stanove), ali nemaju zasebno kupatilo i kuhinju. To znači da osobe koje se nalaze u stanju visokog beskućništva zapravo žive u uslovima ograničene privatnosti i komoditeta. Marginalno smeštene osobe su svi oni koji žive u veoma lošim, standardnim stambenim uslovima. Poslednje dve navedene situacije označavaju neadekvatno i nesigurno stanovanje.“²⁰

Pitanje je, dakle, kada govorimo o romskim zajednicama, u koju od postojećih kategorija one mogu da se svrstaju.

---

20 Ana Bilinović Rajičić, Jovana Čikić, *Istraživanje beskućništva u Novom Sadu*, str. 17.

„Na teritoriji Republike Srbije oko 40% objekata u romskim naseljima napravljeno je od slabih materijala i materijala nepovoljnih za izgradnju. U Regionu Autonomne pokrajine Vojvodine ovaj procenat je znatno viši, 63% objekata, mada treba imati u vidu da su ovim obuhvaćene i kuće građene od tradicionalnih materijala koje nisu nužno i lošeg kvaliteta. Prema podacima iz Popisa iz 2011. godine u Republici Srbiji je od slabog materijala bilo podignuto nešto više od 6.300 stambenih jedinica u kojima je nosilac domaćinstva lice romske nacionalnosti, što je oko 20% od ukupnog broja stanova gde je nosilac domaćinstva Rom ili Romkinja. Lošim uslovima stanovanja doprinosi i nepostojanje unutrašnjih instalacija, toaleta i kupatila, nedovoljan broj soba i prenaseljenost stambenog prostora. Loš građevinski kvalitet stambenih objekata predstavlja veliku prepreku u procesu njihove legalizacije. Takođe, procedura pribavljanja dozvola za izgradnju i/ili dogradnju sanitarnih prostorija i/ili prostorija (soba) skromnih dimenzija, veoma je složena, dugotrajna, skupa i istovetna proceduri za izgradnju novog objekta, pa se ove dozvole gotovo i ne pribavljaju prilikom izvođenja ovakvih radova, bilo da ih izvode sami stanovnici, bilo da se izvode u okviru programa stambene podrške. Sa stanovišta međunarodnog prava i ljudskih prava propisano je da stambena jedinica, da bi se smatrala adekvatnom, mora da pruži zaštitu od hladnoće, vlage, toplote, kiše, vetra ili drugih pretnji po zdravlje.“²¹

Možemo videti da Romkinje i Romi ne samo da žive u neadekvatnim životnim uslovima, već da uglavnom naseljavaju mesta koja nisu predviđena za život. Oni dakle naseljavaju pro-

---

21 Vlada Republike Srbije, *Strategija za socijalno uključivanje Roma i Romkinja u Republici Srbiji za period od 2022-2030. godine.*

store koji nisu predviđeni za dostojanstveni ljudski život koji podrazumeva određeni dostignuti istorijsko-kulturni standard. Njihovo beskućništvo se uglavnom odnosi na treću i četvrtu grupu, dok postoje i Romi_kinje koji su primarni i sekundarni beskućnici, te preživljavaju na ulicama.

Pored toga, čak i kada pronadu mesto za preživljavanje – neformalno naselje – pripadnici i pripadnice romskih zajednica su pod konstantnim strahom od prinudnog iseljenja. Iako su prinudna iseljenja sve učestaliji fenomen koji izlaže riziku gotovo svakoga ko iz različitih razloga ne uspeva da isplati svoja dugovanja i pokrije troškove stanovanja, do sada se pokazalo da su kolektivna prinudna iseljenja ili evikcije najviše pretrpele romske zajednice. Zamislite samo, u ovoj državi je moguće iseliti čitave zajednice ljudi, kad god se ne uklapaju u estetiku okoline (primer naselja Belvil) ili su na putu tokovima privatnog kapitala! Prinudna iseljenja su olakšana i napravljena tako da su na strani kapitala, a ne ljudi, dok tzv. zaštitnici građana učestvuju u ovim procesima.

„Zaštitnik građana je primio 14 pritužbi od strane Roma i učestvovao kao medijator u prisilnom preseljenju 65 porodica iz neformalnog naselja „Viadukt” u Resniku, od kojih su većina romske, i iz prigradskog naselja Rakovica selo. U istom periodu Poverenik za zaštitu ravnopravnosti je primio 33 pritužbe za diskriminaciju po osnovu etničkog porekla, od kojih 24 su bile od Roma i Romkinja, od kojih su neke pritužbe kolektivne.“²²

Zbog nepostojanja jasne zakonske procedure ili regulativa koje bi se konkretno bavile rešavanjem pitanja neformalnih na-

---

22 Isto.

selja, dešavaju se prinudna iseljenja bez adekvatnih mera podrške za ljude koji se nađu u takvim situacijama.

„Prema istraživanju Zaštitnika građana, predstavnici lokalne samouprave smatraju da ne raspolažu dovoljnim stručnim kapacitetima za donošenje planskih dokumenata koji se tiču rase-ljavanja neformalnih naselja u kojima živi romska populacija, a prema novijim istraživanjima prisutna je slaba motivacija da pokreću postupke rešavanja imovinsko-pravnih pitanja zbog pratećih troškova koji padaju na njihov teret, kao i na teret pripadnika romske zajednice koji ne mogu da ih pokriju.“²³

Možemo videti da su neke lokalne samouprave vrlo svesne problema neformalnih naselja, međutim ispostavlja se da je potpuno besmisleno pokrenuti bilo kakav postupak, jer je situacija gotovo bezizlazna i ne-konstruktivna, zbog toga se rešavanje ovih problema prolongira. Uostalom, lokalne samouprave i nemaju dovoljno sredstava da same rešavaju ove probleme, za tako nešto je potrebno da učestvuje država. U međuvremenu, Romi i Romkinje se i dalje naseljavaju i žive u neformalnim naseljima. Neki od njih čak i grade kuće, sve dok jednog dana lokalne vlasti ne odluče da su neformalna naselja zapravo pogodna za urbanizaciju, odnosno, sve dok privatni kapital ne nađe svoj interes u gradnji na tim mestima.²⁴ Iako vlasti obećavaju adekvatna rešenja, ona uglavnom nikada nisu osigurana, a kontejnerska naselja koja su se u nekim slučajevima nudila kao novi prostor za stanovanje zapravo nisu dobro stambeno rešenje.

---

²³ Isto.

²⁴ Videti: <https://www.blic.rs/vesti/novi-sad/urbanizacija-velikog-rita-u-delu-novosadskog-naselja-klisa-gradice-se-skole-vrtici/xbr24k9>

Srbija nema posebnu strategiju za prevenciju i suzbijanje beskućništva. Ni Ustav Republike Srbije ne sadrži odredbe koje se jasno odnose na pravo na stanovanje. Ova pitanja se (delimično) tretiraju u okviru drugih strateških dokumenata i zakona. Ključni zakon koji bi trebalo da se bavi pitanjem beskućništva jeste Zakon o socijalnoj zaštiti, ali i Zakon o socijalnom stanovanju. Ova dva zakona bi trebalo da svim građanima Srbije (i onima koji nisu državljani Srbije) pomognu pri ostvarivanju svojih prava. Međutim, trenutni model socijalnog stanovanja je u potpunosti oblikovan kao neoliberalni model, a neki od njegovih problema su segregacija i getoizacija etničkih manjina i siromašnih zajednica. Pored toga, život u socijalnim stanovima i dalje zahteva plaćanje skupih računa koji oni koji dolaze iz siromašnih slojeva ne mogu da priušte.

„Uključivanje Roma i Romkinja u programe socijalnog stanovanja je najčešće u Beogradu i uglavnom se odnosi na porodice koje su prinudno raseljene iz velikih neformalnih naselja „Gazela” i „Belvil”. Oba naselja su raseljena u sklopu velikih razvojnih projekata koje finansiraju institucije Evropske unije. Međutim, ne postoji dovoljno osmišljen strateški pristup za rešavanje stambenih problema Roma i Romkinja kroz programe socijalnog stanovanja koji ne bi bio reaktivan. Takođe, ne postoje inicijative usmerene na obezbeđivanje adekvatnog smeštaja za lica i porodice (sezonske radnike i njihove porodice) koje povremeno, iz ekonomskih razloga, dolaze u veće gradove. Takođe, postojeći vidovi socijalnog stanovanja nisu pristupačni domaćinstvima sa niskim prihodima, uključujući i Rome i Romkinje. Procena je da je oko 5% Roma i Romkinja u Republici Srbiji nastanjeno u stanovima u javnom vlasništvu. Broj Roma i Romkinja useljenih u

stanove za socijalno stanovanje koji su podignuti u prethodnoj deceniji zabrinjavajuće je nizak, što je posledica i postavljenih kriterijuma za ostvarivanje ovog prava, koji su nedostižni za siromašne porodice iz romske nacionalne zajednice. U Beogradu je oko 90 romskih porodica koje su ranije bile smeštene u kontejnerskim naseljima useljeno u gradske socijalne stanove. Međutim, neke od ovih porodica ne mogu da plate troškove stanovanja koji su previsoki za njihove prihode, pa su usled dugovanja pod stalnom pretnjom iseljavanja iz stana. Romi i Romkinje interno raseljena lica, uglavnom smešteni u kolektivnim centrima, imaju nešto lakši pristup programu socijalnog stanovanja u zaštićenim uslovima i čine 7,7% (što je ukupno 55 romskih porodica i 204 osobe) korisnika ovih stanova u raznim gradovima u Republici Srbiji. Međutim, Romi i Romkinje interno raseljena lica koji žive u neformalnim naseljima veoma slabo su obuhvaćeni programima stambenog zbrinjavanja koje sprovodi Komesarijat za izbeglice i migracije.²⁵

Dakle, iako postoje određeni zakoni, mere i preporuke, oni su daleko od realnosti i vrlo često se u praksi ne primenjuju. Možemo reći da su osobe u situaciji beskućništva prepuštene same sebi i sopstvenim kapacitetima za preživljavanje. Izgleda kao da su Romi i Romkinje kolektiv beskućnika koji su naselili napuštene delove grada i samo čekaju da budu izbačeni, odnosno prisilno raseljeni.

Pomoć od organizacija koje se bave podrškom osobama u situaciji beskućništva je veoma oskudna, s obzirom da većina nevladinih organizacija zavisi od donacija i nema stabilne

---

25 Vlada Republike Srbije, *Strategija za socijalno uključivanje Roma i Romkinja u Republici Srbiji za period od 2022-2030. godine.*

finansijske prihode. „Bez obzira na to da li se ili ne primarno bave problemima, sve organizacije realizuju aktivnosti koje su namenjene pružanju pomoći osobama u situaciji beskućništva / u riziku od beskućništva“, a najčešće realizovane aktivnosti su: „direktno pružanje konkretne pomoći osobama u stanju beskućništva / u riziku od beskućništva (u vidu hrane, higijene, smeštaja, odeće, lekova), sakupljanje pomoći za osobe u situaciji beskućništva / u riziku od beskućništva i aktivnosti u vidu psihološke podrške i pomoći osobama u stanju beskućništva / u riziku od beskućništva.“²⁶ Ovakav vid podrške je samo privremenog karaktera i ne doprinosi suštinskoj promeni.

U nekom boljem svetu lokalne samouprave bi trebalo da razviju strategije za borbu protiv beskućništva. Na ovaj način bi se jasno definisao akcioni plan i strategije kako bi se sprečile situacije beskućništva. Izgradnjom opštinskih socijalnih stanova bilo bi moguće obezbediti useljenje osobama u riziku od beskućništva, kao i obezbeđivanje kolektivnog smeštaja u napuštenim kasarnama, fabrikama, školama. Dakako, model socijalnog stanovanja ne bi smeo biti (neo)liberalan, nego osmišljen tako da zaista bude dostupan onima kojima je najpotrebniji. Socijalni stanovi se onda nikako ne bi gradili odeljeno od drugih stanova, doprinoseći segregaciji i getoizaciji, nego bi se vodilo računa o istinskoj inkluziji. Takođe, jedan od predloga za državu mogao bi biti da se svaki investitor natera da bude u obavezi da u novoizgrađenoj zgradi ‘odvoji’ barem jedan stan koji bi se onda dodeljivao kao socijalni stambeni prostor. Potom, subvencioniranje troškova i računa stanovanja, te donira-

---

26 Ana Bilinović Rajčić, Jovana Čikić, *Istraživanje beskućništva u Novom Sadu*, str. 44.

nje minimalnog mesečnog iznosa za preživljavanje bi takođe trebalo da bude praksa u svim lokalnim samoupravama.

„Housing First model ne vidi rešenje stambenog pitanja kao jedini i konačni odgovor na beskućništvo. Ovaj model praćen je nizom drugih servisa koji su na raspolaganju beskućnicima nakon što obezbede stambeni prostor (npr. zdravstvene usluge, usluge socijalnih radnika, usluge u domenu službi za zapošljavanje i sl.). Reč je o tzv. consumer-driven modelu koji prepoznaje raznovrsne putanje beskućništva i stoga smatra da nema univerzalnog rešenja za izlazak iz njega. Iz tog razloga se beskućnicima nudi mogućnost korišćenja različitih servisa na način na koji sami procene da je najsvrsishodnije za njihovo blagostanje. Ovim se ujedno ističe da je pravo na stan jednako važno i kompatibilno sa pravom na izbor.“²⁷

Ovakva rešenja nisu nemoguća kada bi država zaista obavljala funkciju socijalnog blagostanja, odnosno kada bi zaista postojala radi dobrobiti svojih građana i građanki. Međutim, mi živimo u kapitalističkom sistemu gde se pojava beskućništva posmatra kao jedna vrsta slabosti, gde se krivica svaljuje na pojedinca i gde su čak pojedinci kažnjeni i kriminalizovani zbog toga što su nemoćni, što još dodatno otežava položaj ovih osoba.

Čini se da je izreka „ništa od nas bez nas samih“ jedini putokaz za daljnje delovanje, s obzirom da se pokazalo da jedino ljudska solidarnost i zajedništvo mogu da prevaziđu i najteže životne prepreke. Možda najbolji primer tome daju kolektivi i organizacije koji se zajednički bore za pravo na stanovanje, po-

---

²⁷ Ana Bilinović Rajčić, Jovana Čikić, *Beskućništvo: teorija, prevencija, intervencija*, str. 121.

put, recimo, združene akcije *Krov nad glavom*: „Mislimo da je pravo na dom fundamentalno ljudsko pravo i verujemo da apsolutno svaka osoba zaslužuje krov nad glavom.“²⁸ Na tom tragu, možda Romi i Romkinje ne bi trebalo da čekaju novo prinudno preseljenje, već da krenu u samoorganizaciju te horizontalno povezivanje sa drugim progresivnim pokretima i organizacijama, zahtevajući već sada dostojanstveno i sigurno stanovanje.

Literatura:

Ana Bilinović Rajičić, Jovana Čikić (2022). *Istraživanje beskućništva u Novom Sadu*. Omladinski centar CK13: Novi Sad.

Vlada Republike Srbije (2022). *Strategija za socijalno uključivanje Roma i Romkinja u Republici Srbije za period od 2022-2030. godine:23/2022-3*. Dostupno na: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2022/23/1>

Ana Bilinović Rajičić, Jovana Čikić (2021). *Beskućništvo: teorija, prevencija, intervencija*. Filozofski fakultet: Novi Sad. Dostupno na: <https://digitalna.ff.uns.ac.rs/sites/default/files/db/books/978-86-6065-647-8.pdf>

---

²⁸ Videti sajt: <https://zakrovnadglavom.org/o-nama/>

– **ROMSKA ZAJEDNICA U NIŠU (PONOVO) BEZ STRUJE**

Stanovnici i stanovnice romskog naselja „12. februar“ u Nišu već više od pola godine žive bez struje. Uprkos protestima stanovnika ovog naselja, te romskih aktivista i aktivistkinja ispred Gradske kuće u Nišu i Ministarstva energetike i rudarstva u Beogradu, 24 romskih domaćinstava i dalje živi u mraku. Ovo se događa uprkos iskazanoj želji stanovnika naselja da u saradnji sa institucijama nađu zajedničko rešenje i plate dug koji im se nameće.

Stanovnici niškog naselja ističu da su njihovi problemi snabdevanja strujom višedecenijski, ali da od strane nadležnih institucija nikada nisu imali razumevanja, te da je svaka njihova inicijativa da reše problem unapred bila osuđena na neuspeh.

Kako je došlo do problema snabdevanja strujom

Naselje „12. februar“ je nastalo u Nišu 1945. godine, kada su Romi i Romkinje naselili barake koje su bile sagrađene od strane „Mašinske industrije Niš“ za radnike koji nisu iz Niša.

Stanovnici su dobili ugovore o privremenom smeštaju, a vremenom je broj stanovnika porastao, pa tu danas živi nešto više od stotinu ljudi.²⁹

Primer nastanka naselja „12. februar“ je paradigmatičan primer nastajanja gotovo svih većih romskih naselja koja i danas postoje na teritoriji Srbije, a kojih je prema zvaničnim informacijama 702.³⁰ U većini slučajeva, ova naselja nastala su nakon Drugog svetskog rata naseljavanjem Roma na javnim površinama ili, kao u slučaju ovog naselja, „privremenim“ naseljavanjem Roma u javne objekte koji više nisu bili u upotrebi. Kako je društvo u vreme socijalizma bilo otvorenije za integraciju romskog stanovništva, Romima se često izlazilo u susret, pa su ako ništa drugo bili tolerisani ili čak potpomognuti od strane države prilikom naseljavanja.

Kako se broj stanovnika unutar romskih naselja povećavao, tako su se povećavala i sama naselja, pa se većina naselja bitno razlikuje po gabaritu u odnosu na vreme kada su nastajala. Bitno je istaći da su mnoga romska naselja primila i veliki broj lica izbeglih za vreme ratova 1990-ih godina, te da se broj stanovnika ali i njihova veličina tokom ovog perioda značajno povećava.

Nakon devedesetih godina dolazi do velikih promena u sistemu društvenog uređenja i zaokreta od javnog ka privatnom, a kao posledica ovog reza između socijalizma i restauracije kapitalizma drastično se menja i odnos prema romskom stanovništvu koje je naseljeno unutar pomenutih naselja. Najveći deo

---

29 <https://romaworld.rs/da-li-i-kada-cemo-raseliti-ljude-iz-naselja-jevresko-groblje-i-crvena-zvezda/>

30 *Strategija za socijalno uključivanje Roma i Romkinja u Republici Srbiji za period od 2022. do 2030.* Dostupno na: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SIGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2022/23/1>

javnog zemljišta u gradovima, kao i svojina nekadašnjih javnih preduzeća, rasprodati su privatnim investitorima, dok su se brojna romska naselja koja su pre toga zauzimala prostor javnog zemljišta našla na privatnim parcelama ili na zemljištu koje je predmet nekog sudskog spora.

Ovakva situacija dovela je do toga da Romi i Romkinje koji žive u naseljima uglavnom ne poseduju papire o vlasništvu nad zemljištem i objektima u kojima žive ili im se ne priznaju oni papiri koje poseduju, pod izgovorom da su zastareli. Ova činjenica predstavlja se kao nepremostiva prepreka od strane institucija i po pravilu služi kao glavni izgovor i za problem nestanka struje u romskim naseljima, što postaje „opravdanje“ da se ne čini ništa. Nerešena situacija sa papirima, dokumentacijom i vlasničkim pravima se zloupotrebljava i onda kada se Romima i Romkinjama koji žive u romskim naseljima ne odobravaju individualni priključci za struju, jer je za iste neophodan dokaz o svojini nad objektima koji su predmet priključenja.

Veoma je važna činjenica da su se pripadnici i pripadnice romskih zajednica na određenim teritorijama uglavnom naseljavali grupno i da su pomenuta naselja vrlo često omeđena strogim granicama ili segregirana u odnosu na ostalo stanovništvo. Iz ovih razloga se na Rome unutar romskih naselja često gleda kao na grupu ljudi, a ne kao na individualne članove i članice društva, kao što je slučaj u pristupu ostalima, pa za probleme koje izazove pojedinac iz naselja često budu kažnjeni svi ostali. Ovo je, dakako, samo jedan od mehanizama kako se sprovode rasijalizovane politike i kako se opresije nad određenim grupama ljudi utemeljuju, između ostalog, i prostorno.

Ovo je takođe bitna činjenica i za pitanje snabdevanja strujom unutar romskih naselja, jer je najčešći slučaj da stanovnici i stanovnice naselja nemaju individualni priključak, zbog spornih vlasničkih odnosa, već je veći broj potrošača (ponekada i više desetina) priključen na jedan strujomer. U takvim situacijama, ukoliko je utvrđena neka nepravilnost ili krađa struje od strane jednog korisnika strujomera, sa električne mreže će biti isključeni svi ostali koji koriste taj strujomer, pa tako krivicom jedne osobe, više desetina porodica ostane bez struje.

Sve ovo je dokaz kako državi nije stalo do rešavanja osnovnih pravnih, vlasničkih, stambenih i infrastrukturnih problema onih koji su sklopom okolnosti decenijama unazad naseljavali ovakva mesta i nisu imali drugačije izlaze.

Isključena struja kao slika odnosa države prema Romima i Romkinjama

Uprkos pomenutim teškoćama i preprekama za pravilno snabdevanje strujom ljudi koji žive u romskim naseljima, ne postoje valjani razlozi kojima bi se jedna veća grupa ljudi lišila nečega što je savremena tekovina društva i što se smatra osnovnim uslovom za dostojanstven život. Društvo u kome je dozvoljeno da 24 domaćinstava *živi bez struje više od pola godine* ne može sebe smatrati ozbiljnim niti demokratskim.

Romsko naselje „12. februar“ u Nišu prvi put je isključeno sa električne mreže još 2014. godine i od tada su stanovnici ovog naselja u više navrata ostavljani bez električne energije. Iako su sami meštani pokušavali više puta da pokrenu rešavanje

problema svog naselja, uvek su nailazili na zatvorena vrata, na nedovoljna i samo privremena rešenja za svoje egzistencijalne probleme. Ove godine su njihovi problemi kulminirali kada je – zbog optužbi nekolicine stanovnika naselja za neovlašćeno korišćenje električne energije – čitavo naselje isključeno sa energetske mreže.

Stanovnicima naselja u borbi da ponovo osvetle svoje kuće značajnu podršku pružaju aktivisti i aktivistkinje pokreta „Opre Roma Srbija“. Njihova aktivistkinja Jelena Reljić o problemu niškog naselja kaže:

„Stanovnici ovog naselja imaju više od deset godina problem snabdevanja strujom. Stalno im se isključuje struja i stalno se privremena rešenja pronalaze u vreme političkih izbora. Tako je bilo i sada. Bili su isključeni, pa ponovo priključeni pre izbora. Kada su izbori prošli opet su ih isključili i do danas nemaju struju. Iskorišćeni su mnogo puta i ucenjivani na račun najosnovnijih ljudskih potreba. Očigledno je da niko ne želi da im pomogne, već se samo pronalaze izgovori. U ime tih ljudi neko je potpisao reprogram za plaćanje duga koji datira iz 1970-ih godina, a da stanovnici o tome nisu znali ništa. Rečeno im je da moraju da plaćaju paušalne troškove i samo za jedan mesec su im poslali računi. Rečeno je i da je jedan od stanovnika uhvaćen u krađi struje. Kako god bilo, trajno rešenje nije ponuđeno, a pomenuti razlozi nisu dovoljni da se čitavom naselju isključi struja. Institucije ne reaguju, počev od gradonačelnice Niša pa sve do Ministarstva energetike i rudarstva (...) Nama više nije bitno koja stranka je na vlasti, jer problem je u sistemu.“³¹

---

31 Sa aktivistkinjom Jelenom Reljić razgovarali smo putem telefonskog poziva.

Iako je slučaj naselja „12. februar“ u Nišu zbog angažmana i upornosti aktivista pokreta „Opre Roma“ dospelo u žižu javnosti, ovo nije jedini slučaj naselja koji ima ovakve probleme. Nije izolovani slučaj da se većem broju Roma i Romkinja ukida isporuka struje. Jedno od najvećih romskih naselja u Nišu „Crvena Zvezda“, pre samo nekoliko godina, bilo je više od pola godine bez struje. Kako nije bilo nikakvih inicijativa za rešavanje ovog problema ni od strane lokalnih ni od strane državnih organa, Romima i Romkinjama iz ovog naselja priključena je struja po nalogu Međunarodnog suda za ljudska prava iz Strazbura, zahvaljujući kome meštani „Crvene Zvezde“ i danas imaju struju. Država ni u ovom slučaju nije mrdnula prstom i još uvek nije donela trajno rešenje za stanovnike i stanovnice naselja „Crvena Zvezda“.

S obzirom na to da stanovnici većeg broja romskih naselja ne poseduju dokumentaciju kojom bi mogli da dokažu vlasništvo nad zemljištem i objektima u kojima žive, može se očekivati da mnoge Rome i Romkinje čeka slični scenario borbe za najosnovnije preduslove dostojanstvenog života.

Jedno od rešenja za stanovnike i stanovnice romskih naselja bilo bi usvajanje izmene i dopune zakona iz koga bi trebalo da bude izbrisana stavka da mogućnost priključenja na komunalnu infrastrukturu poseduju samo ozakonjeni objekti, što je odredba koju je i Ustavni sud proglasio neustavnom. Međutim, čak iako se ova zakonska odredba izbaci, veliki broj Roma i Romkinja neće biti u mogućnosti da pribavi zahteve za ozakonjenje zbog niza birokratskih problema, poput neposedovanja lične dokumentacije i formalnog mesta prebivališta. Ovo ukazuje na to da je za rešavanje problema ipak neophodan mnogo

ozbiljniji pristup i pre svega politička volja, koja za sada u Srbiji ne postoji.

Problem isključenja struje u romskim naseljima zapravo ukazuje na mnogo ozbiljnije probleme u društvu, kao što su selektivna primena zakona koji važe samo za siromašne, te ukiđanje prava onima kojima ta prava izgleda nisu ni namenjena. Ukazuje i na birokratizaciju egzistencijalnih problema koji bi u svakom demokratskom društvu morali da imaju primat u rešavanju. Takođe, ukazuje i na porast netrpeljivosti prema Romima i Romkinjama, na nebrigu o siromašnima i na to da borba za dostojanstven život svih ljudi tek predstoji. U ovoj borbi će jedna od glavnih stvari svakako biti i to da romska naselja više ne postoje kao rasno i etnički segregirana naselja, već ćemo se zalagati za dostojanstveno stanovanje svih ljudi u adekvatnim i komfornim prostorima u kojima će se pristup struji, vodi i drugim bazičnim infrastrukturama podrazumevati.

– **KAKVA JE BUDUĆNOST ROMKINJA I ROMA KOJI ŽIVE NA OBODU KOPA U BORU?**

Kineska kompanija Zi Đin (Zi Jin) – jedna od većih stranih investicija u Srbiji – zatekla je na obodu rudarsko-topioničarskog basena Bor (RTB) i nekoliko stotina naseljenih domaćinstava. Iako ovi ilegalno naseljeni stambeni objekti postoje već duže vreme, te omogućuju najmarginalizovanijima i najsiromašnijima da imaju kakav-takav krov nad glavom, njihovo pitanje nije rešeno ni nakon preuzimanja vlasništva od strane kineske kompanije. Moglo bi se reći da su ovi ljudi, odnosno njihova „domaćinstva“, maltene kupljeni zajedno s rudnikom.

Među ovim ilegalnim domaćinstvima se nalazi i oko tri stotine romskih domaćinstava. Broj Roma i Romkinja u Boru nije zanemariv, jer je romska zajednica nakon Drugog svetskog rata u ovaj grad prisilno bila dovedena u logore, a nakon rata su brojni ostali.

Tamo gde su nekada živeli rudari, u barakama koje su građene za njih, nakon gotovo jednog veka, sada žive i pripadnici romskih zajednica. Oni tu žive sa svojim porodicama, među trošnim zidovima, u delu grada koji je ispao iz gradskog urbanističkog plana. Jedna prosečna romska porodica živi u 23 kvadrata, bez vode, bez kanalizacije i bez struje. Snalazeći se kako su najbolje umeli, Romkinje i Romi su od ovih neadekvatnih stambenih objekata napravili šta su mogli ne bi li poboljšali uslove života svojim porodicama. Neki su se snalazili i u inostranstvu, te skupili novac i sredili svoje stanove u tim barakama. Drugi preživljavaju kao sakupljači sekundarnih sirovina, dok se ostali snalaze drugačije.

Naselja u kojima žive Romi i Romkinje su, pre svega, ilegalna, a grad već decenijama ne rešava legalni status onih koji su naseljavali barake na obodu kopa. Na neki način ljudi su bili pušteni da se snalaze, pušteni da naseljavaju sve ruševnije barake, upravo zato što sam grad nije ni imao odgovarajuće rešenje za sve ove beskućnike.³²

Stambena situacija romskih zajednica uopšte ne začuđuje, jer je stvar sa stanovanjem loša za najveći deo stanovništva u Srbiji. Stoga se u situaciji beskućništva gotovo svako može lako naći. Živimo u državi u kojoj se čini da vlada zakon jačeg, jer je celokupni sistem države postavljen tako da štiti jake. Što se tiče stanovanja, doneti su zakoni koji su na strani ekonomski

---

32 Beskućništvo se ne određuje samo kroz primarni tip beskućništva, kao što je slučaj u situacijama sa onima koji su prinuđeni da spavaju na ulicama, već postoje i sekundarni, tercijarni i drugi tipovi beskućništva. Kako beskućnici koji naseljavaju ove barake nemaju pravno regulisan krov nad glavom i svakog momenta mogu ostati i bez ovog privremenog, oni već jesu sekundarni beskućnici, a u visokom su riziku da budu ostavljeni da se snalaze na ulici i da se nađu u situaciji primarnog beskućništva.

jakih subjekata. Za ostale, postoji velika opasnost od prinudnih iseljenja, a to je posebno česta mera koja se primenjuje na one koji su marginalizovani. Čitave romske zajednice su nekoliko decenija unazad trpele prinudna iseljenja, a bez adekvatnih i trajnijih stambenih rešenja. To u praksi znači da ukoliko građanin ima dugovanja prema državi ili banci može izgubiti krov nad glavom, koji će izvršitelji zapleniti u tom slučaju. Sve je postavljeno tako, pa i pravno, da je sama država protiv svojih građana i onemogućava im normalan život. Prosečan građanin Srbije nije ekonomski sposoban da izađe na kraj s troškovima stanovanja, koji su sve veći i skuplji, a siromašni Romi i Romkinje imaju još manje mogućnosti plaćanja ovih troškova. Država Srbija se nalazi na prvom mestu po nedostupnosti stanovanja u celoj Evropi, dok troškovi života i stanovanja postaju sve veći.

Stoga je razumljivo da su se siromašni pripadnici romskih zajednica između ostalog snašli i tako što su naselili ove trošne barake na obodu rudnika.

Još od 90-ih godina prošlog veka, ovi stambeni objekti postaju vrlo opasni zbog starosti i urušavanja, tako da ne odgovaraju ni prosečnim standardima onoga što bi trebalo da predstavlja adekvatno stanovanje. Obilazak gradskih službi ovde je vrlo redak, jer se stanovnici baraka ne tretiraju kao građani i građanke. Dešava se da nekada i ne stigne hitna medicinska služba. Komunalna služba odlazi samo na zahtev romskih nevladinih organizacija, posle brojnih zahteva i molbi, možda jednom godišnje ili manje. Oko naselja raste ogromno drveće topole, koje je zahvaljujući vlazi i vodama ispod samog naselja uspelo da dostigne preko deset metara dužine. Tokom zimskih sezona i lošeg vremena, grane se zamrzavaju i suše, pa je

gradska služba mnogo puta bila zamoljena da izađe na teren, s obzirom na opasnost od pada grana na meštane naselja koji se tu neprestano kreću. Obrušavanje grana se već nekoliko puta i dogodilo, ali pukim slučajem niko nije povređen. Osvetljenje u naselju ne postoji, ljudi svoju decu čekaju baterijskim lampama iz škole i pomoću njih se kreću po naselju. Veliki problem su i psi luralice, koji nisu sterilizovani niti su čipovani, pa se često desi da napadaju i ujedaju decu i odrasle. To se ponekad završava tužbom grada koji isplati odštetu, ali problem i dalje ostaje nerešen. Leti se stanovnici ovih baraka bore protiv pacova i zmija, a zimi protiv snega i hladnoće, jer su barake u veoma lošem stanju, sa oštećenim krovovima i bez izolacije.

Pripadnici i pripadnice romskih zajednica koji žive na obodu rudarskog basena su uglavnom veoma niskog stepena obrazovanja i visoke stope nezaposlenosti, što ih dodatno održava u ovoj ranjivoj poziciji. Njima se upravlja po želji i po načinu kako odgovara vlastima. Kako većina Romkinja i Roma zavisi od socijalne pomoći, njome su i ucenjeni. Romske zajednice su, dakle, s jedne strane pogođene siromaštvom i lošim uslovima života, a s druge strane pritiskom vlasti da ostanu u tim uslovima.

Povrh toga, Romkinje i Romi, kao i ostali stanovnici i stanovnice oboda rudarskog kopa, u znatno većoj meri su pogođeni zagađenjem koje se stvara od strane rudnika. Oni su takođe u većoj meri prinuđeni da koriste zagađujuće sirovine. Posledično, dolazi i do ekološkog rasizma. Romi i Romkinje se okrivljuju zbog svog klasnog statusa koji ih i primorava da naseljavaju podstandardna naselja koje je sam grad otpisao. Fokus sa glavnih uzročnika zagađenja se prebacuje na njih i obično se osuđuju od strane vlasti i većinskog stanovništva zbog divljih deponija koje

se stvaraju oko naselja, te zbog korišćenja nekvalitetnih pećnica i ogreva. Na ovaj način se skreće fokus, jer je zapravo vlast odgovorna za to, jer neredovno odnosi komunalni otpad iz naselja i ne obuhvata ih kanalizacionom mrežom. Daljinsko grejanje za njih je uglavnom nedostižno i privilegija je retkih, odnosno onih koji imaju više novca. Romi i Romkinje koji žive na obodu rudnika su na prvoj liniji zagađenja, izloženi su svakodnevnim miriranjima i kancerogenim materijama iz vazduha, ali se to otvoreno negira ili zanemaruje, umesto da se prepozna da je energetska siromaštvo upravo to što ih dovodi u stanje u kojem žive.

Pored stambenih, pravnih i ekoloških teškoća, ljudi koji preživljavaju u ovako teškim uslovima izloženi su i većem riziku od pogoršavanja mentalnog zdravlja: depresije, osećaja neizvesnosti, straha, osećaja napuštenosti od svega i opšteg očaja. Skup svega ovoga itekako ima posledice na kvalitet života Roma i Romkinja, stoga nije čudno što njihov životni vek jedva dostigne šezdesetu godinu.

Ključno pitanje je šta će zapravo biti s Romima i Romkinjama koji ilegalno naseljavaju barake na obodu rudarskog kopa? Hoće li ih kompanija i lokalne vlasti ostaviti da nastave da preživljavaju u već lošim uslovima, hoće li ih prinudno iseliti i postoji li adekvatno stambeno rešenje za ove ljude?

Potencijalna rešenja za stambeno pitanje
Roma i Romkinja u Boru

Čini se da za siromašne Rome i Romkinje nema nekih pozitivnih rešenja i mogućnosti. Kao pripadnici marginalizovane

grupe i najniže ekonomske klase stanovnika u Srbiji, u ozbiljnom su riziku da lako izgube i ove domove u kojima sada stanuju. Prinudna iseljenja su se do sada pokazala kao jedna od gorih strategija države da se ljudi sklone iz određenog prostora.

Primer ovakvog delovanja je već nekoliko prinudnih iseljenja u Beogradu i okolini, gde je vlast uz pomoć bagera i autobusa nasilno iselila Rome, te ih izmestila u stambeno neadekvatne kontejnere u kojima oni i danas žive. Ovakva vrsta rešenja nikako ne bi trebala da se primenjuje, jer svako ljudsko biće zaslužuje da ima dostojanstven krov nad glavom.

Jedno od potencijalnih stambenih rešenja su socijalni stanovi. Država se može pobrinuti za svoje ljude kroz program socijalnih stanova, ali morala bi ga unaprediti novim uredbama kako bi mogao biti održiv, da ne bi ponovo vratio korisnike u prvobitan položaj i u rizik da ostanu na ulici. Grad Bor nema socijalne stanove, ali ima veliki broj napuštenih stambenih jedinica i objekata koje može renovirati i adaptirati upravo u svrhe socijalnog stanovanja, pa bi na ovaj način izbegao segregaciju Roma u odvojenim naseljima.

Pored toga, Romima i Romkinjama koji su sada na obodu rudnika bi grad mogao da dodeli seoska domaćinstva uz pogodne i prilagođene subvencije. Uz odgovarajuće programe, grad bi mogao da ih podrži da osnuju poljoprivredna gazdinstva gde bi mogli da proizvode domaće proizvode za sopstvene potrebe, kao i za prodaju. Na taj način bi se oni osamostalili i potencijalno ekonomski ojačali, a sam grad bi ujedno rešio i problem gašenja seoskih domaćinstava.

Kako bi pokazala na delu da se radna snaga ne diskriminiše na temelju etničke i(li) nacionalne pripadnosti, država bi mo-

gla da lobira da kineska kompanija jednako zaposli romske, ne-romske i kineske radnike. Ukoliko bi prepreka tome bila slaba stopa kvalifikovanosti, mogli bi da se obezbede programi za kvalifikaciju i dokvalifikaciju, dok one koji već imaju potrebne kvalifikacije, znanja i veštine država može da uposli na mesta za koja uslove već ispunjavaju.

Romi i Romkinje u Srbiji uglavnom žive u nehumanim podstandardnim naseljima. Oni pak koji žive na obodima borskog površinskog kopa su možda u još ranjivijem položaju. Njihov status je vrlo nesiguran, jer se ne zna ni šta bi kineska kompanija mogla da zahteva u vezi sa ovim ilegalnim stanovnicima baraka. Naseljenici rudarskih baraka su na udaru najveće stope zagađenja i njihovi životi su višestruko dovedeni u opasnost, svakim danom sve više.

Ćutanje i „guranje problema“ ispod tepiha traje već više od jednog veka, a ovo se može prekinuti nizom rešenja koja su naznačena i kroz ovaj tekst. Rešenje nije nedostižno, moguće je. Umesto donošenje bezbroj novih zakona i akcionih planova, državne i lokalne gradske vlasti imaju sredstva i načine kojima bi mogli pomoći ovim ljudima. Pitanje je samo da li to hoće...

Literatura i ostali materijali:

Predrag Momčilović, *Šta to smrdi u vazduhu? Ekološki rasizam!* U: „Romski životi su važni 2“, Forum Roma Srbije, 2021. Dostupno na: http://www.frs.org.rs/wp-content/uploads/2022/03/Romski-zivoti-su-vazni-II_za-web.pdf

Danilo Ćurčić, *Problemi stanovanja Roma i Romkinja u Srbiji*. U: „Kada su dokumenti daleko od realnosti. Od političke edukacije ka samoorganizaciji“,

Forum Roma Srbije, 2019. Dostupno na: http://www.frs.org.rs/wp-content/uploads/2020/03/Kada-su-dokumenti_final_web.pdf

Emisija *Zumiranje* 83, „O prinudnim iseljnjima“. Gosti: Danilo Ćurčić iz „Inicijative A11“ i Ivan Zlatić iz organizacije „Krov nad glavom“. Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=ICb5qdgntk&t=1s>

– ŠTA KAD ŠKOLA NIJE OBAVEZNA?

Zastupljenost romske dece u sistemu obrazovanja
u Republici Srbiji

Prema popisu stanovništva iz 2002. godine u Republici Srbiji se 108.193 građana izjasnilo kao pripadnici romske nacionalne manjine, a u popisu iz 2011. godine 147.604 ljudi. Ipak, pretpostavlja se da je taj broj znatno veći, te je procena da je ukupan broj Roma i Romkinja u RS između 250.000 i 500.000. Popis 2022. se trenutno realizuje, te nemamo informacije o aktuelnom stanju. Takođe se iz popisa 2011. godine dobija informacija da 34.2% Roma nema završenu osnovnu školu, osnovno obrazovanje ima njih 33.3%, srednje 11.5%, a visoko ili više svega 1%. Podaci ukazuju na to da samo polovina romske dece koja pođu u prvi razred dođe do petog razreda, da je uzrast u kome najčešće napuštaju školu 11 godina i da su to češće devojčice. Uviđa se porast broja obrazovanih Roma sa protokom vremena. Podaci o pohađanju srednje škole iz 2014. godine govore da srednju školu

pohađa samo 20% dece uzrasta za srednju školu. Pored ovoga, još 14% Roma vanredno pohađa srednju školu. U odnosu na opštu populaciju u kojoj srednju školu pohađa 84% dece, ovaj broj je i dalje veoma nizak.

Izuzetno mali broj mladih Roma i Romkinja studira na višim školama i fakultetima. Samo 0,9% mladih Roma je obuhvaćeno tercijskim obrazovanjem. Mladi Romi i Romkinje se kasnije upisuju na fakultete i više škole u odnosu na druge studente, jer imaju više problema s polaganjem prijemnih ispita. Visoko obrazovanje uglavnom završavaju mladi koji potiču iz bogatih romskih porodica, integriranih u društvo, a takvih je vrlo malo. Međutim, zahvaljujući stipendijama raznih udruženja broj mladih Roma i Romkinja koji završavaju srednju školu i visoko obrazovanje ipak raste.

Ovo ukazuje na to da sistem obrazovanja ne može da obezbedi obrazovanje za svu decu, te da nema efikasne mehanizme kojima će polaznike zadržati u sistemu i omogućiti im da ostvare pravo na obrazovanje.

Kada i koje srednje škole upisuju romska deca

Romi koji nastave školovanje uglavnom se upisuju u srednje stručne škole za koje nije potrebno polagati kvalifikacioni ispit, a koje mogu da traju 2 ili 3 godine. Vrlo mali broj romske dece upisuje gimnazije i srednje stručne škole – koje su više cenjene i pružaju bolje mogućnosti za dalje školovanje i zapošljavanje.

U istraživanju Centra za primenjene evropske studije 2009. godine se navodi da je oko 500 romskih učenika upisano u sred-

nje škole zahvaljujući primenjenoj Meri afirmativne akcije za Rome u Srbiji. Međutim, to je i dalje mali broj učenika u odnosu na procenjenu populaciju Roma.

Osipanje romske dece tokom obrazovanja

Strategija razvoja obrazovanja u Srbiji (2012) je postavila cilj da do 2020. godine rano napuštanje školovanja treba da bude manje od 5%. Republički zavod za statistiku je 2015. godine dao podatak da je procenat učenika koji su rano napustili školu 8.3%. Ipak, prilikom donošenja zaključka o osipanju treba se držati poređenja stope osipanja u osnovnom obrazovanju, obuhvata osnovnim i srednjim obrazovanjem i stope osipanja u srednjem obrazovanju. Neto stopa upisa u srednje škole 2005. godine je bila 76%, a 2011/2012. godine je porasla na 90.4%. Međutim, važan podatak je i da je stopa završavanja srednje škole u Srbiji 86.5%, a obuhvat srednjim obrazovanjem 87.5%, prema podacima Republičkog Zavoda za statistiku 2013. godine. Stopa završavanja osnovne škole u Srbiji je generalno visoka, međutim kada se poredi procenat dece iz opšte populacije (93.4%) i postotak dece iz socijalno ugroženih grupa, a posebno iz romskih naselja gde 64% dece završava osnovnu školu, uviđa se da postoji veliki disparitet.

Situacija u srednjim školama je još manje povoljna kada se uzmu u obzir podaci iz 2014. godine koji govore da samo 22% adolescenata iz romskih naselja pohađa srednju školu, od čega je procenat romskih devojčica niži od 15%.

Prema podacima Ministarstva prosvete, nauke i tehnološ-

kog razvoja najveća stopa osipanja je od 1. do 3. razreda i iznosi 2.5%, odnosno 2.1% između 7. i 8. razreda.

Razlozi neupisivanja/napuštanja srednje škole

Brojni su razlozi zbog kojih romska deca ne upisuju srednju školu, kao i oni razlozi zbog kojih rano napuštaju istu. Romska deca u RS su često isključena iz opštih tokova društva, stigmatizovana i marginalizovana.

Zbog uslova u kojima se nalaze, u romskim zajednicama očekuje se rano odrastanje i zasnivanje porodice, često pre završetka osnovnog obrazovanja. Značajno je više neobrazovanih žena u odnosu na muško romsko stanovništvo. Neki od razloga zašto je više neobrazovanih žena potiču od shvatanja o značaju obrazovanja za ženu, njenog položaja i uloge u porodici, rod-nih obrazaca prema kojima se ne podstiče obrazovanje žena, nedostatak šire podrške nastavku obrazovanja devojčica koji su posledica potrebe ranog odrastanja i ulaska u brak kao načina preživljavanja. Romske devojčice češće ulaze u rane brakove, te zbog obaveza u braku i porodici rano napuštaju obrazovanje. Zbog ranog napuštanja obrazovanja one nemaju profesiju niti zaposlenje, te upadaju u začarani krug siromaštva. Zbog kuć-nih poslova, čuvanja i nege članova porodice u braku kao i pre braka, nemaju uslove da nastave dalje obrazovanje.

Istraživanja pokazuju da se procenat dece koja pohađaju školu povećava sa višim nivoom obrazovanja majke – školu po-hađa 95% dece čije majke imaju srednje ili visoko obrazovanje, a 75% dece čije majke nisu obrazovane. Ovakav nalaz možemo da

razumemo kroz materijalni status porodica čije su majke školovane sa pretpostavkom da deca iz tih porodica imaju i bolje realne uslove života (dostojanstveno stanovanje, vodu, struju, grejanje, dostupnu školu, potreban školski materijal i pribor), shodno tome imaju i više mogućnosti za dalje obrazovanje. Podatak je indikativan jer nam može, donekle, biti smernica da poboljšavanjem uslova života povećavamo stopu obrazovanja romske dece koja će posledično moći svojoj deci da pruže bolje uslove života i obrazovanje.

Smatra se da je u RS 70% romske dece siromašno. Siromaštvo utiče na mnogo načina na napuštanje školovanja. Nedostatak novca za potreban školski materijal, knjige, hranu, a neretko i za troškove putovanja do srednje škole, zasigurno je jedan od presudnih razloga napuštanja ili neupisivanja srednje škole.

Ekonomska marginalizacija se tiče sklonosti ka pojedinim profesijama, neuključivanja u formalno zapošljavanje i zauzimanja nepovoljne ekonomske pozicije Roma, što posledično utiče i na njihove stavove i odluke koje donose u odnosu na obrazovanje. Romi se uglavnom bave poslovima koji zahtevaju veštine stečene radom, a ne formalnim obrazovanjem. Najčešće su to radnici i radnice bez profesija. Kontinuiranim ponavljanjem loše ekonomske situacije, u romskoj zajednici desilo se prevladavanje produktivnosti spram obrazovanja. Stoga nije čudo što roditelji zauzimaju stavove da deca u školi treba da nauče praktične stvari koje bi ih osposobile za rad i izvukle iz kruga siromaštva, ne prepoznavajući svrhu obrazovanja i sticanja zvanja koje bi prolongiralo vreme školovanja, ali potencijalno dovelo i do poslova koji bi bili bolje plaćeni, lakši i cenjeniji u društvu.

Prostorna marginalizacija se tiče života u marginalizovanim zajednicama, života u segregovanim i getoizovanim zajednicama, što takođe utiče na nastavak školovanja. Romska naselja su najčešće odvojena od ostatka naselja, na periferiji, i za odlazak u srednju školu neretko je potrebno koristi prevoz ili pratnju roditelja, koja nije uvek moguća zbog finansijskih razloga.

Faktor koji doprinosi ranom napuštanju obrazovanja često je i neprijateljsko okruženje u samoj školi. Predrasude i stereotipi, kao i teškoće sa kojima se romska deca susreću među vršnjacima zbog svog fizičkog izgleda i kulturnih obeležja (običaja i stavova), udaljavaju ovu decu iz obrazovnog sistema. Iako nije bilo ratnih sukoba Roma ni sa jednom etičkom grupom u Srbiji u odnosu na druge etničke grupe (Srbi, Bošnjaci, Hrvati, Albanci...), romska etnička grupa je izrazito neomiljena među školskom decom, kako pokazuje istraživanje Mihić, Varga, Surla & Karan (2016). U istraživanju su ispitivani stavovi i predrasude osnovnoškolske i srednjoškolske dece prema romskoj populaciji. Ako ovome dodamo ekstremno nizak socijalni status velike većine romske populacije, stav prema ovoj etničkoj grupi se dodatno ekstremizuje.

Zbog nedostatka prilagođenih programa rada s romskom decom koji bi potpomogli proces učenja, te neredovne ili nedovoljne dopunske nastave, nastavnici često s romskom decom ne realiziraju nastavni program u celini. Svesni da romska deca u ovakvim uslovima ne mogu da ostvare jednak stepen znanja kao druga deca, nastavnici snižavaju kriterijume vrednovanja kako bi decu motivisali i zadržali u školi. Na taj način romska deca dobijaju svedočanstvo da su završila osnovno obrazovanje, ali njihova znanja su mala i nedovoljna za upis u četvorogodiš-

nje srednje škole. Obrazovni sistem često rešenje vidi u uključivanju romske dece u specijalne škole i škole za obrazovanje odraslih, za šta nema opravdanog razloga.

Roditelji se manje posvećuju obrazovanju svoje dece, deca sporije napreduju i može doći do situacije u kojoj deca imaju manje kvalifikovane nastavnike. Izostanak saradnje nastavnog osoblja i stručnih radnika sa roditeljima je takođe važan faktor rizika za napuštanje škole. Uspeh u školi zavisi i od odnosa roditelja prema detetu i njegovim školskim obavezama, praćenja napretka od strane roditelja, pomoći koju pružaju pri izradi domaćih zadataka, načina vaspitanja, obrazovnog nivoa roditelja, vrste obrazovanja, porodične strukture, roditeljskih stavova, uslova koje dete ima za provođenje slobodnog vremena, stepena upućenosti roditelja u promene u sistemu školovanja i brojnih drugih činilaca. Na uspeh deteta u školi utiču i drugi faktori, kao što su to dezintegrisana ili nepotpuna porodica, broj dece, porodična atmosfera, roditeljski stavovi, neprihvatljive razlike u vaspitavanju muške i ženske dece, zanemarivanje deteta, bolesti zavisnosti, gubitak naklonosti deteta, nerealna očekivanja od deteta, preterana zaštita ili potpuno odbacivanje, preterano i neselektivno gledanje televizije, greške roditelja u vaspitanju dece, autoritarni stil u vaspitanju.

Šta se dešava sa romskom decom kada napuste školu

Studije pokazuju da osobe koje prekinu školovanje pre završavanja srednje škole teže nalaze posao i lakše postaju socijalno isključeni. Nakon napuštanja škole, veliki broj romske dece za-

vršava u specijalnom obrazovanju gde su neopravdano upućeni, što im smanjuje ionako male šanse za sticanje obrazovanja.

Model za prevenciju osipanja

Predloženi model (2016) je sadržao mere na nivou škole koje su obuhvatale sistem za ranu identifikaciju i intervenciju sa učenicima pod rizikom od osipanja koji predstavlja glavnu komponentu modela, kao i mere za unapređenje uključivanja roditelja u školu i mere vršnjačke podrške, obuke za nastavnike i novi školski model dopunske nastave. Ovaj model je utemeljen na brojnim faktorima koji dovode do osipanja, ali se vodilo računa o tome da njegova implementacija u obrazovni sistem ne iziskuje dodatne troškove. Pomenuti novi školski model za dopunsku nastavu se odnosi na jačanje etosa unutar škole kroz horizontalnu razmenu nastavnika, gde svaka škola opšte smernice modela prilagođava svom lokalnom kontekstu. Podrška vršnjaka je zamišljena kao kognitivna i emocionalna, i kao takva unapređuje vrednosti prihvatanja i jednakosti unutar škole. Uključivanje roditelja se odnosi na formiranje mreže roditelja koji će zajednički negovati vrednosti solidarnosti, međusobne podrške i pomoći. Obučeni nastavnici treba da budu nosioci ovih aktivnosti i procesa. Sistem za ranu identifikaciju i intervenciju podrazumeva izradu individualnih planova prevencije osipanja za učenike koji su prepoznati kao učenici pod rizikom od osipanja. Učenici se identifikuju na osnovu kreiranog instrumenta za odeljenske starišine koji procenjuju koliko svaki pojedinačni faktor rizika od osipanja deluje na učenike. Mereni faktori rizika ovim instru-

mentom su: socio-ekonomski status, apsentizam (izostajanje), postignuće, problemi u ponašanju, ispunjenost uslova i ostvarenost prava na socijalnu pomoć, te drugi faktori rizika kao što su maloletnička trudnoća i korišćenje psihoaktivnih supstanci. Indeks rizika od osipanja može da se kreće od 0 do 100, dok se socio-ekonomski status smatra najvažnijom odrednicom rizika za napuštanje škole. Ovaj indeks se može izračunavati i razlikuje se za učenike osnovne i srednje škole.

Mere podrške namenjene upisivanju i završavanju srednjoškolskog obrazovanja

U oblasti pedagoško-savetodavnog rada važno je isticanje potencijala obrazovnog sistema među decom i njihovim roditeljima, aktivno pružanje podrške roditeljskom funkcionisanju i razvoju njihovih kompetencija. Potrebno je pomoći stvaranju uslova u kojima roditelji romske dece mogu na adekvatan način da vrše svoju ulogu, a ovo se pre svega odnosi na vaspitanje i školovanje dece, te njihove pripreme za odrasli život. Podrška se pruža i u kriznim situacijama kada se porodica osnažuje u svakodnevnom funkcionisanju, pruža se podrška rastu i napredovanju dece i u nepovoljnim uslovima. Podrška koju romska deca dobiju unutar svoje zajednice, ključna je za unapređenje njihove zdravstvene, obrazovne, ekonomske i društvene perspektive.

Važno je uzeti u obzir podatke pomenutog istraživanja (Mihčić i saradnici, 2016) da se kontakt mladih u osnovnoj školi (koja je obavezna za svu decu) svodi samo na obavezujući kontakt između romske i ne-romske dece unutar škole. Ali, čak i taj kontakt je više

formalni, bez potrebe ili zahteva za interakcijom sa pripadnicima rosmke etničke grupe, bez ideje o prevazilaženju razlika u kulturi i socijalizaciji romske i ne-romske dece, i pogotovo, bez ikakve ideje o razumevanju različitosti i prihvatanju školskih drugara bez obzira na to što su drugačiji. Suprotno očekivanju da povećani kontakt sa nekom grupom dovodi do smanjenja predrasuda i stvaranja pozitivnije slike o drugim grupama, upravo odsustvo kontakta sa romskom populacijom u srednjoj školi dovodi do nešto pozitivnije slike (i kod dečaka i kod devojčica) prema Romima generalno. Ovo možemo razumeti kao neutralni stav prema nekoj nepoznatoj etničkoj grupi sa kojom mladi nemaju pravi, adekvatan kontakt, a, po svemu sudeći, i ne žele da ga imaju. S tim u vezi treba biti obazriv u potenciranju pukog formalnog kontakta sa romskom decom; čini se da je važnije raditi na istinskom povezivanju različitosti, kreiranju pluralnih kolektiva koji počivaju na solidarnosti, te radu na stereotipima i predrasudama koje se mogu javiti kako kod ne-romske dece tako i kod njihovih roditelja. U ovom pravcu bi se mogle potencirati i aktivnosti koje su namenjene dubljoj saradnji ne-romske i romske dece, poput vršnjačke podrške i sličnih oblika horizontalne razmene znanja.

Programi podrške bi trebalo da obezbede pomoć i devojčicama da se zadrže u školama u ovom kritičnom periodu, kao i socijalne i ekonomske alternative dečjem braku i ranom roditeljstvu, te podršku devojčicama koje su već udate. Treba obezbediti uslove da svako romsko dete (uključujući i romske devojčice) završi celokupno osnovnoškolsko obrazovanje, a po mogućstvu i srednjoškolsko. Ovi uslovi bi trebalo da uključuju obezbeđivanje besplatnih udžbenika, prevoza do škole, stvaranje inkluzivnog okruženja me-rama kulturne afirmacije i podržavanjem različitosti. Ne može se

insistirati na nastavku obrazovanja romskih djevojčica ako se promene ne dese i u svim drugim sferama njihovog života.

Još jedno od potencijalnih rešenja je i obrazovanje odraslih. Ono je zapostavljeno u Srbiji, slabo prisutno u formalnom sistemu obrazovanja. Ideja celoživotnog učenja, te potreba za dokvalifikacijom i prekvalifikacijom usloville su još 2006. godine donošenje Strategije obrazovanja odraslih u RS. Broj Roma i Romkinja koji učestvuju u obrazovanju odraslih je mali, s obzirom na broj nepismenih. Romi imaju izuzetnu potrebu za opismenjavanjem i sticanjem stručnih kvalifikacija. Obrazovanjem bi odrasli mogli da steknu minimum potrebnih znanja za uključivanje u rad. Veliki broj Roma koji pohađa škole za obrazovanje odraslih su mlađi od 15 godina (što znači da bi trebali da pohađaju redovne osnovne škole, a ne škole za obrazovanje odraslih). Na temelju mnogih izveštaja Romi čine od 70-90% ukupnog broja polaznika škola za obrazovanje odraslih. Iako je ova škola bitna kao alternativa i nadoknada izgubljenog obrazovanja, važno je reagovati na vreme i regularno školovati decu. Takođe, isključivanje dece iz redovnog obrazovanja i slanje u škole za specijalno obrazovanje ili obrazovanje odraslih može imati više nedostataka nego koristi za decu, jer produbljuje njihovu marginalizaciju.

Zaključak

Začarani krug siromaštva Roma podupire se i nedostatkom obrazovanja. Smatra se da bi obezbeđivanje kvalitetnog obrazovanja i jednakosti u školovanju predstavljalo mogućnost da se izbegne višegeneracijsko siromaštvo i život na marginama

društva. Sam početak problema sa obrazovanjem se vidi već u položaju romske dece u predškolskim ustanovama, koji utiče na njihov kasniji položaj i uspeh u školi. Faktori koji utiču na mali broj romske dece u predškolskim ustanovama se ne razlikuju umnogome od faktora koji utiču na nepohađanje osnovne i srednje škole. Upis i završavanje srednje škole kod romske dece je ipak kulturno uslovljeniji proces od osnovne škole. Pored lošeg socio-ekonomskog statusa, života u izdvojenim naseljima, nedostatku potrebnog školskog pribora i diskriminacije romske dece u školi, u slučaju srednje škole veliki uticaj igra i kultura. Rani brakovi koje je siromaštvo nametnulo Romima kao i drugim narodima kao način izlaska iz istog i rešavanja ekonomskog pitanja, mogu uticati na nemogućnost romske dece da idu u srednju školu (zbog obaveza oko domaćinstva i porodice). Ovaj problem zahteva temeljne promene, ali se postavlja pitanje i koliko je opravdano sprovoditi ih. Ono na čemu postepeno treba raditi jeste edukovanje dece o važnosti obrazovanja, pogodnostima koje imaju prilikom završavanja škole, načinu obavljanja uloga koje porodica zahteva ali i ispunjavanju ličnih ambicija, edukacije u vezi reproduktivnog zdravlja, poštovanju ličnih želja i potreba. Uz to, obezbeđivanje ekonomske stabilnosti Roma (adekvatni uslovi za život, stabilan i dobro plaćen posao) isključilo bi zasnivanje brakova kao načina izlaženja iz siromaštva, te bi posledično više dece bilo motivisano da nastavi da se školuje. Važno je poštovati kulturu i tradiciju romske dece, podrška koja im se treba dati se tiče njihove edukacije i ostavljanja slobode izbora u vezi svoje budućnosti. Redovnim pohađanjem predškolskog i osnovnoškolskog obrazovanja, uz redovnu saradnju sa roditeljima, pravi se dobar

temelj za upisivanje srednje škole. Rad sa roditeljima i njihova edukacija u pravcu važnosti obrazovanja koje će se produžiti pohađanjem srednje škole kao i prednostima koje dobijanje profesije i kvalifikacija njihovo dete dobija, važan je deo ovog procesa. Kao i u drugim sferama obrazovanja i sprečavanje osipanja romske dece iz obrazovnog sistema zahteva zajednički rad stručnog osoblja škole, nastavnog osoblja škole, roditelja i učenika. Škole bi trebalo da budu više podsticajne za stvaranje kontakta među romskom i ne-romskom decom koji neće biti površan i nametnut. Klima u mešovitim školama treba da ide u pravcu stvaranja uslova u kojima romska i ne-romska deca saraduju, uče jedni od drugih, pružaju podršku jedni drugima. Aktivnosti koje škola može da nudi deci su učenje o različitim kulturama, obezbeđivanje zajedničkih aktivnosti, predstavljanje razlika i načina kako se mogu prevazići iz ugla dece (što mogu biti odlasci u bioskop, pravljenje predstava, čitanje literature o različitim kulturama, učenje jezika druge nacionalnosti). Na ovaj način bi za kontakt bili stvoreni strukturni uslovi i on ne bi bio površan. Jednako obrazovanje za sve, zahtevanje savladavanja znanja potrebnog za upis u srednje škole, te korišćenje specijalnog i vanrednog obrazovanja samo u neophodnim situacijama, podstaklo bi decu na rad i dalje školovanje. Mere koje državni organi mogu da uvedu, kao i pogodnosti u vidu materijalnih dobara, stručne podrške i praćenja, mogu doprijeti da promena bude lakša i dugotrajnija. Otvaranje radnih mesta dostupnih za sve, praćenje i iskorenjivanje diskriminacije na radnom mestu kao i obezbeđivanje pristojne novčane naknade za rad, povećalo bi motivaciju romske dece za školovanje kao i podršku školovanju od strane roditelja.

Prevenција navedenim ili nekim budućim modelom koja može da identifikuje decu u riziku je od velikog značaja, jer se uvremenjenim radom mnogo više postiže, ali se mogu i mapirati uzroci koji dovode do rizika od napuštanja školovanja na kojima se može temeljno raditi.

Literatura:

- Cvjetićanin, S., & Živanović, V. (2012). *Zastupljenost romske djece u obrazovnom sustavu Srbije*. „Napredak“, Časopis za interdisciplinarna istraživanja u odgoju i obrazovanju, 153(1), 53-76.
- Fotić, M. J. (2018). *Detinjstvo romskih devojčica: problem dečjeg braka i siromaštva nasuprot obrazovanju*. (seminarski rad)
- Mihić, V., Varga, S., Surla, L., & Karan, M. (2016). *Pozitivnost etničkih stereotipa prema etničkim manjinama kdo učenika osnovnih i srednjih škola u Vojvodini*. „Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu“, 41(2), 305-322.
- Jovanović, V., Čekić Marković, J. & Jokić, T. (2016). *Efektivnost modela za prevenciju osipanja iz obrazovnog Sistema: pilot studija u opštinama s većim rizikom od osipanja*. „Dijalozi u obrazovanju“, 93-99.
- Sekulović, I., Marković, J. Č., & Jovanović, D. (2016). *Analiza primene afirmativnih mera u oblasti obrazovanja roma i romkinja i preporuke za unapređenje mera*. Vlada Republike Srbije – Tim za socijalno uključivanje i smanjivanje siromaštva.
- Simić, N. D. *Mišljenja nastavnika i stručnih saradnika o preoblemima obrazovanja dece Roma*. „Učenje i nastava“, br. 1.
- Zuković, S. & Milutinović, J. (2014). *Supporting socially marginalized groups through pedagogical counseling: The case of Roma population*. „Specijalna edukacija i rehabilitacija“, 13(4), 415-431.

– **STRATEGIJA ZA SOCIJALNO UKLJUČIVANJE ROMA I ROMKINJA NA TERITORIJI GRADA BEOGRADA ZA PERIOD 2022-2032: NOVA NADA ZA STARE PROBLEME?**

Strategija za socijalno uključivanje Roma i Romkinja na teritoriji Grada Beograda za period 2022-2032.³³ se oslanja na Strategiju za socijalno uključivanje Roma i Romkinja u Republici Srbiji za period od 2016. do 2025. godine. Strategija koja pokriva period od 2016. do 2025. je doneta od strane Vlade Republike Srbije, a početkom februara 2022. vlada je usvojila Revidiranu strategiju za socijalno uključivanje Roma i Romkinja u Republici Srbiji za period 2022-2030.

Strategija usvojena na nivou Grada Beograda je prvi dokument javne politike u oblasti socijalnog uključivanja Roma na teritoriji

---

³³ *Strategija za socijalno uključivanje Roma i Romkinja na teritoriji grada Beograda za period 2022-2032.* https://www.beograd.rs/images/data/95cd2314474f-1158ec44d4fc9127a24e_2295688925.pdf (pristupljeno 19.11.2022.)

Grada Beograda. Ovaj dokument je čvrsto povezan sa relevantnim međunarodnim dokumentima kao što su Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, Konvencija o pravima deteta, Konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, Evropska socijalna povelja kao i Strazburška deklaracija o Romima.

Osnovna koncepcija Strategije je sveobuhvatna i nastoji pokriti najbitnije probleme romskih zajednica. Ona pokriva 8 prioriternih oblasti: 1) borba protiv ciganizma; 2) siromaštvo i socijalna isključenost; 3) participacija; 4) obrazovanje; 5) stanovanje; 6) zapošljavanje; 7) zdravlje; 8) socijalna zaštita. Grad Beograd ima 17 opština koje su i same učesnice u planskom sistemu, a koordinatori za romska pitanja su imenovani u 6 beogradskih opština – Barajevo, Čukarica, Obrenovac, Palilula, Surčin i Zvezdara. Oni predstavljaju osobe koje su od izuzetnog značaja za romsku zajednicu u opštinama u kojima deluju. Pored romskih koordinatora, važnu ulogu u rešavanju problema romskih zajednica imaju i pedagoški asistenti, a na nivou grada Beograda ih je angažovano oko 40. Podjednako važnu ulogu imaju i zdravstvene medijatorke koje predstavljaju važnu sponu u efikasnom povezivanju zdravstvenog sistema i građana neformalnih romskih naselja. Ova funkcija je već unapred namenjena ženama, što svakako nije dobro rešenje, jer isti posao podjednako dobro mogu da obavljaju i muškarci.

Interesantno je napomenuti da jedino dve beogradske opštine Čukarica i Zvezdara imaju uspostavljene lokalne mehanizme za punu integraciju Roma i Romkinja, a tu se izdvajaju četiri komponente: 1) koordinator za romska pitanja; 2) mobilna jedinica/tim; 3) pedagoški asistenti; 4) zdravstvene medijatorke.

Ove opštine poseduju institucionalne i finansijske kapacitete za delotvorno sprovođenje pune integracije Roma i Romkinja. Ono što ipak ne uliva nadu jesu do sada postojeći rezultati koji nisu baš na zavidnom nivou.

Strategija predviđa i povećanje procenta romske dece koja završavaju osnovnu i srednju školu, kao i unapređivanje rada škola za obrazovanje odraslih, čiji su se dosadašnji rezultati pokazali kao vrlo dobri. Obzirom da je obrazovanje vrlo osetljiva društvena oblast, posebno za marginalizovane zajednice, u Strategiji je naglašen i normativni okvir koji ovu oblast pokriva, pa se tako navodi da je finansiranje funkcionisanja predškolskog vaspitanja i obrazovanja obavlja u skladu sa Zakonom o predškolskom vaspitanju i Zakonom o lokalnoj samoupravi, dok se finansiranje funkcionisanja osnovnih i srednjih škola na teritoriji grada Beograda obavlja u skladu sa Zakonom o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja. Opšti zaključci u vezi obrazovanja su: 1) samo tri gradske opštine si izdvajale sredstva za nabavku udžbenika i to su Čukarica, Grocka i Mladenovac, a jedino u Mladenovcu ovaj rashod je u potpunosti bio namenjen za decu romske nacionalnosti; 2) kada govorimo o prevozu učenika, samo 9 opština je dostavilo podatke, koji finansiraju prevoz dece koja pohađaju osnovnu školu, ali jedino opština Mladenovac ima izdvojena sredstva posebno za decu romske nacionalnosti; 3) nijedna opština ne pokriva troškove prevoza učenika srednjih škola. Naposljetku, u vezi sa stipendijama, ponovo se izdvojila opština Mladenovac, koja posebno vodi evidenciju o dodeljenim stipendijama srednjoškolcima romske nacionalnosti. Što se tiče stipendija studenata romske nacionalnosti, jedino se izdvajaju Mladenovac i Čukarica.

Kada govorimo o nezaposlenosti na teritoriji grada Beograda, 1.576 lica romske nacionalnosti se vodi na evidenciji NSZ kao nezaposleni. Međutim, nezaposleni Romi iskazuju veće interesovanje za razvoj preduzetništva i subvencionisanog zapošljavanja. Strategijom su mapirani ključni problemi u rešavanju nezaposlenosti lica romske nacionalnosti kao što su: 1) nizak nivo obrazovanja; 2) nedostatak kvalifikacija i kompetencija potrebnih za lokalno tržište rada, uključujući nizak nivo računarske pismenosti; 3) nedostatak volje da se uključe u svet rada; 4) nemaju pravo na novčanu socijalnu pomoć; 5) obezbeđivanje žiranata je značajna prepreka za veće učešće nezaposlenih Roma u programu podsticanja i razvoja preduzetništva; 6) nizak nivo obrazovanja u kvalifikacijama; 7) nizak udeo zaposlenih Roma u ukupnom broju zaposlenih u javnom sektoru. Strategija pokušava da prevlada sve ove probleme vrlo ambiciozno i baš iz tog razloga Grad Beograd je osnovao Lokalni savet za zapošljavanje koji daje mišljenje i preporuke nadležnom organu lokalne samouprave u vezi sa prenošenjem programa zapošljavanja, programa i mera aktivne politike zapošljavanja, propisima iz oblasti zapošljavanja kao i drugim pitanjima od interesa za zapošljavanje. Gradski centar za socijalno preduzetništvo Grada Beograda predstavlja važan resurs za inkluziju romskih zajednica u oblasti zapošljavanja, ali je do sada bio potpuno neiskorišćen. Međutim, razvoj socijalnog preduzetništva u konceptu neoliberalnog ekonomskog koncepta koji je na snazi u Srbiji će nesumnjivo biti bez uspeha. Iskustva sa dosadašnjim strategijama govore u prilog tome. Predlog rešenja problema sakupljača sekundarnih sirovina naveden u *Strategiji za socijalno uključivanje Roma i Romkinja u Republici Srbiji za period*

2016-2025 podrazumeva da se od sakupljača napravi sitne preduzetnike i da se podstaknu programi samozapošljavanja, čime se Romkinje i Romi stavljaju u još goru poziciju. Minorne cifre koje se mogu dobiti za pokretanje sopstvenog biznisa još su jedan problematični deo ove „politike“ u sklopu koje bi Romkinje i Romi, uprkos najnižoj poziciji na tržištu rada, trebalo da opstaju u zverinjaku tržišne konkurencije.³⁴ Svedoci smo da su strategije donošene u Srbiji na bilo kom nivou, republičkom ili lokalnom, ostajale vrlo često mrtvo slovo na papiru.

Kada govorimo o Gradu Beogradu, ali i izazovima sa kojima se suočavaju romske zajednice, ne možemo a da ne pomenemo romska podstandardna naselja. Podstandardno naselje se definiše kao svaka grupa stambenih objekata koju odlikuje jedna od sledećih karakteristika: 1) neadekvatan pristup vodi za piće; 2) neadekvatan pristup sanitarnoj i/ili drugoj infrastrukturi; 3) loš kvalitet stambenih jedinica; 4) prenaseljenost stambenih jedinica; 5) neregulisan/nesiguran pravni status objekata i zemljišta, uključujući i nerešene imovinsko-pravne odnose nad objektima i zemljištem. U Beogradu postoji najveći procenat podstandardnih romskih naselja koja su integrisana u formalna naselja – 58% u odnosu na ostatak Srbije. Beograd ima najveći procenat podstandardnih naselja u poslednjih 15 godina –10%. Najveći broj podstandardnih naselja se nalazi na teritoriji tri gradske opštine: Čukarica, Obrenovac i Novi Beograd. Prema podacima Sekretarijata za imovinske i pravne poslove 192 romske porodice koriste stanove za socijalno stanovanje u Beogradu.

---

34 Maja Solar, *Inkluzija kao depolitizacija romske zajednice*: <http://slobodnifilozofski.com/2019/12/inkluzija-depolitizacija-romske-zajednice.html> (pristupljeno 27.11.2022.)

Važnu ulogu u boljoj integraciji Roma i Romkinja u društvu igraju Centri za socijalni rad. Gradski centar za socijalni rad (GCSR) sprovodi socijalnu zaštitu u skladu sa Zakonom o socijalnoj zaštiti,³⁵ dok u skladu sa lokalnom Odlukom o pravima i uslugama socijalne zaštite obavlja poslove koji se u ovoj oblasti finansiraju iz budžeta grada Beograda. U okviru organizacione strukture Gradskog centra za socijalni rad nalazi se i 17 opštinskih odeljenja, po jedno u svakoj GO, u kojima se odlučuje o ostvarivanju prava i korišćenju usluga korisnika utvrđenih zakonom i podzakonskim aktima, te obavljaju druge poslove u oblasti socijalne zaštite. Najčešći problemi koje navode stručni saradnici GCSR vezani su za neredovno javljanje pripadnika romske nacionalnosti na evidenciju NSZ-a, od čega im dalje zavisi korišćenje prava na novčanu socijalnu pomoć. Takođe, deca romske nacionalnosti koja primaju dečiji dodatak neredovno pohađaju osnovnu školu, a zastupljena je i praksa neprijavlivanja zaposlenja korisnika novčane socijalne pomoći (tzv. „rad na crno“). Međutim, ne možemo krivicu svaliti samo na Rome i Romkinje. Država vodi politiku koja stimuliše *workfare* doktrinu za razliku od *welfare* doktrine, pa se tako proklamuje da se mora raditi za socijalnu pomoć, što je u biti apsurdno. Višedecenijska politika koja vodi smanjivanju socijalnih izdataka jeste ključni razlog za ovako tešku socijalnu situaciju u Srbiji, a ona se u svim svojim kontradikcijama reflektovala tokom pandemije korona virusa.

Vizija Strategije jeste: „Grad Beograd je dobro mesto za život i rad svih njegovih građana i građanki.“ Opšti cilj Strategi-

---

35 Zakon o socijalnoj zaštiti („Sl. Glasnik RS“, br. 24/2011)

je glasi: „Unapređenje socijalno-ekonomskog položaja Roma i Romkinja u Gradu Beogradu, uz uvažavanje manjinskih prava i postizanje veće socijalne uključenosti u oblastima obrazovanja, stanovanja, zapošljavanja, zdravstvene i socijalne zaštite.“ Formulacija opšteg cilja je usklađena sa opštim ciljem revidirane Strategije za socijalno uključivanje Roma i Romkinja u Republici Srbiji za period od 2022. do 2030. godine koji glasi: „Unapređenje kvaliteta života Roma i Romkinja u Republici Srbiji uz uvažavanje ljudskih i manjinskih prava, eliminisanje diskriminacije i ciganizma kao oblika rasizma, i postizanje veće socijalne uključenosti u svim segmentima društva.“ Pre nego što se osvrnemo na posebne oblasti, na koje se Strategija fokusirala, treba istaći da su vizija i opšti cilj dobro postavljeni, i da o njihovoj realizaciji možemo suditi nakon izvesnog protoka vremena. Postavljeni na ovakav način oni bude nadu da će se za stare probleme sa kojima se suočava romska zajednica iznaći koliko-toliko prihvatljiva rešenja. Međutim, treba biti oprezan, jer i do sada su sve strategije budile nadu, ali su rezultati njihovih implementacija bili jako slabi.

U pogledu obrazovanja, Strategijom se predviđa da se deci romske nacionalnosti obezbedi pristup kvalitetnom razvoju u ranom detinjstvu. Isto tako, nastojaće se da se deci i mladima romske nacionalnosti omogućiti da završe besplatno i kvalitetno osnovno, srednje i visoko obrazovanje na ravnopravnoj osnovi. Potrebno je i unaprediti informisanje roditelja i učenika o važnosti obrazovanja i pružiti podršku u redovnom pohađanju škole i praćenju nastavnog programa. Naposletku, kao poslednji cilj navodi se obezbeđivanje deci i mladima romske nacionalnosti bezbedno, nenasilno, inkluzivno i delotvorno okruže-

nje za učenje, kao i pristup obrazovanju na svim nivoima bez diskriminacije uz uvažavanje i očuvanje njihovog kulturnog identiteta.

U vezi zapošljavanja treba kreirati nove i sprovoditi postojeće programe zapošljavanja i samozapošljavanja usmerene ka povećanju uključenosti lica romske nacionalnosti na formalno tržište rada; jačanje programa dodatnog obrazovanja i obuka usmerenih na unapređenje znanja, kvalifikacija, kompetencija i veština Roma i Romkinja za tržište rada. Naposletku, povećće se i borba protiv diskriminacije u zapošljavanju Roma i Romkinja u stvaranju dostojanstvenih uslova rada.

Čini se da je Strategija najambicioznija u delu koji se odnosi na stanovanje, gde se predviđa nekoliko značajnih poduhvata. Kao prvo, težiće se opremanju romskih naselja koja ispunjavaju uslove komunalnom i putnom infrastrukturom. Takođe, radiće se i na tome da se obezbedi priključenje objekata – koji ispunjavaju uslove – na komunalnu infrastrukturu. Izuzetno važan cilj jeste podrška ozakonjenju objekata u romskim naseljima, koji će nesumnjivo biti izazov i za pravnike, i za Republički geodetski zavod, što naravno ne znači da je neizvodljiv. Strategijom se predviđaju i različiti vidovi stambene podrške za iseljenje i preseljenje žitelja podstandardnih romskih naselja koja se nalaze na zemljištu neadekvatnom za stanovanje, uz osiguranje adekvatnog, pristupačnog i bezbednog stanovanja. Konačno, predviđaju se i različiti vidovi stambene podrške za stambeno ugrožene Rome i Romkinje.

U pogledu zdravstvene zaštite, ide se ka tome da se obezbedi veća dostupnost zdravstvene zaštite Roma i Romkinja povećanjem broja zdravstvenih medijatorki i kontinuiranim teren-

skim radom. Druga mera koja se čini neophodnom jeste da se unapredi međusektorska saradnja i razmena informacija radi povećanja obuhvata Roma i Romkinja zdravstvenom zaštitom. Čini se da ova međusektorska saradnja do sada nije dobro funkcionisala, čemu su najbolji svedoci romski aktivisti koji rade na terenu. Treća mera podrazumeva širenje postojećih i razvijanje novih javno-zdravstvenih programa namenjenih Romima i Romkinjama, sa fokusom na mlade, žene, osobe s invaliditetom, osobe starije od 65 godina i LGBTIQ+ populaciju. Četvrta, ujedno i poslednja mera jeste razvijanje informativno-edukativnih programa namenjenih Romima i Romkinjama sa ciljem unapređenja zdravlja i pristupa uslugama zdravstvene zaštite, sa posebnim fokusom na reproduktivno zdravlje i planiranje porodice.

Slični su ciljevi i u pogledi socijalne zaštite – jačanje međusektorske saradnje, povećavanje informisanosti, jačanje položaja osetljivih grupa itd. Ono što je različito u odnosu na ciljeve zacrtane u oblasti zdravstvene zaštite spram ranijih jesu suzbijanje dečijih, ranih i prisilnih brakova, kao i podrška obezbeđivanju pravne vidljivosti za sva lica romske nacionalnosti, uključujući registraciju dece prilikom rođenja. Ova poslednja mera bi mogla unaprediti kvalitet života dece koja budu upisana u matičnu knjigu rođenih, tako što će biti pravno vidljivi, a opet, na drugi način, povećaće pravnu sigurnost koju država želi da pospeši.

U poslednjim delovima Strategije propisano je da će nadležni Sekretarijati raditi na sprovođenju Strategije u oblastima koje su njima namenjene. Važno je napomenuti da će Strategiju i prateće akcione planove sprovoditi Koordinaciono telo za unapređenje

položaja i socijalno uključivanje Roma i Romkinja i praćenje realizacije Strategije za socijalno uključivanje Roma i Romkinja na teritoriji grada Beograda za period 2022-2032. godina. Praćenje sprovođenja mera i aktivnosti preko kvantitativnih i kvalitativnih pokazatelja učinka koji su definisani Strategijom, obavljaće Stručna grupa Koordinacionog tela, a sastancima Stručne grupe prisustvovalaće i predstavnici civilnog sektora. Stručna grupa ima zadatak da pripremi godišnje izveštaje o sprovođenju mera i aktivnosti, a Koordinaciono telo da izveštaje učini javno dostupnim u skladu sa Zakonom o planskom sistemu Republike Srbije. Što se tiče Akcionog plana, on treba da sadrži i procenu troškova aktivnosti predviđenih predmetnim planom: 1) klasifikacija rashoda i izdataka prema uže definisanim nadležnostima i merama korisnika budžeta; 2) određivanje konkretne svrhe na koje se sredstva troše; 3) određivanje načina potrošnje sredstava i povezanosti u srednjoročnim uslovima; 4) utvrđivanje elemenata za merenje učinka sprovođenja mera.

Sve u svemu, Strategija za socijalno uključivanje Roma i Romkinja na teritoriji Grada Beograda za period 2022-2032. predstavlja značajan i sveobuhvatan dokument koji budi nadu da će se život Roma i Romkinja na teritoriji Beograda poboljšati i kvalitativno podići. Ono što plaši jeste činjenica da je u svojim ciljevima vrlo ambiciozna, katkad i pomalo nerealna, ali o njoj će najbolji sud dati vreme. Do tada, ostaje nam da se borimo da Romi i Romkinje žive bolje, da se i oni sami osnaže za borbu za vlastiti položaj u društvu u kojem žive. Promene na bolje su neophodne i jedino što nam garantuje da će se one desiti jeste angažman svih nas koji te promene priželjkujemo.

– SPASAVALAČKI I KULTUR-RASISTIČKI TONOVI NARATIVA O RANIM BRAKOVIMA

„...o Romkinjama i Muslimankama se govorilo kao o vanzemaljicama, kao da su neke udaljene žene, neke koje su prinuđene da se udaju i da nose veo.“
(Carmen Gheorghe, Letiția Mark, Enikő Vincze, *The Romani Women's Movement*, 116)

Rani brakovi su, izgleda, jedna od omiljenih feminističkih tema kada se govori o Romkinjama. Ali kakav je narativ o ranim brakovima i iz kojih feminizama on dolazi? Kako ne postoji, i nikada nije postojao, samo jedan feminizam, važno je prepoznati iz koje feminističke struje se nešto misli, ili podrazumeva, jer su u pozadini svakog feminizma određene političko-ideološke pretpostavke, određene vrednosti i pogledi na svet. U vezi sa teorijskim pretpostavkama feminizama su također i određene *politike*, čak i kada se one ne zagovaraju otvoreno. Tako, primera radi, ako neki feminizam kao ključni deo svoje borbe protiv postojeće rodne podele rada vidi zadatak da se rad u kući jednako raspodeli između žena i muškaraca, onda je ovaj cilj

sasvim uklopljen u liberalni feminizam koji neće dovesti u pitanje kapitalistički sistem, državne i druge institucije koje ga podupiru. Ako je, pak, cilj feminističke borbe da se kućni rad socijalizuje, da se ne gurne u privatnu sferu nego da se učini što više javnim, što više dostupnim za najveći broj ljudi – na primer da se obezbedi što više besplatnih vrtića, pristupačnih javnih perionica, društvenih kuhinja itsl. – onda je ovaj cilj uklopljen u socijalistički feminizam. Dok neki feminizmi ističu da je glavni problem u muškarcima, pa govore o muškoj nadmoći i, pre svega, o patrijarhatu (kao zasebnom sistemu moći koji je postojao oduvek), kao što je slučaj s radikalnim feminizmom, neki drugi feminizmi misle da su problemi složeniji i čvršće uvezani, te da se ne mogu tek tako odvojiti, misliti reduktivno, transistorijski, apstraktno. Problemi su strukturno uvezani, tako i problem orodnjene opresije nije sam za sebe i ne može se misliti odvojeno od postojećeg sistema proizvodnje. Stoga neki feminizmi govore o *kapitalizmu* kao društvenoj formaciji u kojoj postoje složeni odnosi – eksploatacije, različitih opresija (pa i na temelju roda) i načina kako se ljudi potčinjavaju – te promišljaju kako bi se takav sistem mogao prevazići, što je slučaj sa marksističkim feminizmima.

Pristupi određenim feminističkim temama se donekle i preklapaju, ali, neki su toliko različiti da možemo govoriti o feminističkim sukobima. Stoga nije svejedno iz kojeg i kakvog feminističkog narativa se govori o ranim brakovima koji se pojavljuju i unutar romskih zajednica. To nije samo stvar mišljenja i govora, već i određenih *politika* koje će se razvijati na temelju narativa, a neke od tih politika su krajnje problematične. Kada se, recimo, u ime feminističkih principa podržavaju isla-

mofobne politike i tzv. rat protiv terorizma – kao što je to slučaj s legitimiranjem rata u Avganistanu zbog navodnog spašavanja avganistanskih žena od brutalnosti njihove patrijarhalne kulture³⁶ – onda ovakve feminističke struje spadaju u onu optiku koja podupire nacionalizam (to zovemo još *femonacionalizam*) i imperijalizam (*femoimperijalizam*). To ne znači da ne trebamo govoriti o situaciji i iskustvima avganistanskih žena, te se boriti za njihov bolji položaj, ali to nikako ne može da se događa kroz imperijalističke, islamofobne i ksenofobne mehanizme. Jednako tako je bitno da o ranim brakovima u romskim zajednicama govorimo iz feminističke perspektive koja je progresivna i oslobađajuća, te koja ne podržava eksploatorske, kolonijalne, belaćko-suprematističke, imperijalističke, rasističke, nacionalističke, policijske i slične poduhvate.

Ovde ću naznačiti neke od ključnih problema dominantnih narativa o ranim i prinudnim brakovima, a na kraju i neke orijentire za onaj feminizam koji ne odustaje od revolucionarnih ciljeva i koji se neprekidno bori za bolje društvo. Emancipatorski feminizam ne odvajja teoriju od prakse, već nastoji utemeljiti analize koje mogu biti orijentiri za delovanje, te aktivnosti i organizovanja koji produbljuju refleksije. Feminizam koji smatram odgovarajućim analitičkim okvirom za društvenu promenu pripada anti-rasističkim, dekolonijalnim i kvir-marksističkim strujama. Neke od predloga kako bi se romske feminističke teme mogle misliti iz teorije socijalne reprodukcije, savremene verzije marksističkog feminizma, naznačila sam u jednom dužem tek-

---

36 Videti: Shahed Ezaydi, *Afganistanskim ženama nije potreban bijeli feminizam*, Slobodni Filozofski, 2021. Dostupno na: <http://slobodnifilozofski.com/2021/09/afganistanskim-zenama-nije-potreban-bijeli-feminizam.html>

stu,³⁷ a ovde ću se usredsrediti na crtice koji će se uže odnositi na promišljanje narativa i orijentira u vezi sa ranim brakovima.

Kritika vezivanja ranih brakova za romsku tradiciju

Jedan od najučestalijih narativa o ranim brakovima u romskim zajednicama drži se pretpostavke da je taj fenomen nešto što je vezano za romsku *tradiciju, običajnost i kulturu*. Ovo je, pre svega, samo pretpostavka, ne objašnjenje, jer ne postoje nikakvi uverljivi dokazi za tako nešto, niti ovi narativi razvijaju takve tvrdnje kao naučne argumentacije. Oni nešto pretpostavljaju i opisuju, bez objašnjenja. Dakle, ovo je već u teorijskom smislu problematično, jer ne možemo razvijati ozbiljnu teoriju ukoliko umesto *objašnjenja* imamo samo *opise* i pretpostavke. Da bi se stvari smisleno povezale, da bi se objasnilo *zašto* se nešto događa, potrebno je razviti i uverljivu argumentaciju, a ne isključivo na temelju toga *kako* se nešto događa generalizovati da se to događa kao karakteristično za određenu populaciju (u ovom slučaju se generalizuje da je fenomen tipičan za tzv. romsku kulturu i tradiciju). Dakle, prva greška ove pretpostavke je da ***ne objašnjava već opisuje***, te da unutar postupka deskripcije nešto poopštava kao da se to događa svuda unutar vrlo različitih romskih zajednica, bez da se daju čvrsti dokazi i komparacije sa drugim zajednicama.

Druga greška proizilazi iz toga što se pretpostavlja da postoji *jedna* romska zajednica, pa shodno tome i *jedna*

---

37 Videti: Maja Solar, *Romski feminizam: od rodno-ravnopravnog preko intersekcionalnog prema socijalno-reproduktivnom pogledu*, Slobodni Filozofski, 2021.

romska kultura i tradicija. Međutim, tako nešto nika-
da nije postojalo i **o romskim zajednicama**, te njihovim kulturama i tradicijama, **možemo govoriti samo u množini**. Antropološkinja Kerol Miler³⁸ je u svojim istraživanjima američkih romskih zajednica istakla neke od razlika, pa i one koje se ne uklapaju tako jednostavno u patrijarhalni „hraniteljski model“ prema kojem muškarac zarađuje a žena ostaje u kući. Primetila je kako se u *mačvanskim* romskim zajednicama od žena zahteva da budu sposobne da zarađuju (najčešće da rade kao prorocike), dok se muževi procenjuju na osnovu izgleda, pojave i plesačkih sposobnosti. Dakle, u nekim romskim plemenima se češće događa da je žena hraniteljica porodice, a ne muž. Romkinje i Romi su različitih državljanstva, nacionalnosti, religijskih uverenja i govore vrlo različite jezike, što znatno usložnjava i obogaćuje romske kulture i tradicije.

Ipak, najproblematičnija implikacija narativa koji podupire tvrdnju da je fenomen ranih brakova nešto što je inherentno romskoj kulturi i tradiciji je **kultur-rasizam**. Kada se tvrdi da je loša praksa nešto što karakteriše jednu zajednicu, onda se ona toj zajednici pripisuje kao nekakva njena suštinska oznaka, karakteristika, osobina., što zapravo implicira rasistične opise (bilo svesno ili nesvesno). Pa su tako Romi prikazani kao neuki, kriminalni, „primitivni“, nasilni, kao oni koji praktikuju nešto što je odavno prevaziđeno u drugim zajednicama i navodno je karakteristika samo njihovih zajednica. Ovo je samo još jedan

---

38 Videti u: *Seksualnost Cigana*, 224, 225.

od načina kojim se prikriva nasilje sistema i pripisuje se pojedincima i određenim grupama.

Tradicionalne i patrijarhalne romske vrednosti i prakse su, dakle, ono što čini interpretativni okvir misionarsko-intervencionističkog pristupa ranim brakovima, a u ovom sklopu se i nomadizam, stroga rodna podela uloga, ne/planiranje porodice, kult devičanstva/nevinosti, romske nošnje (marame, dugačke šarene suknje i obavezujuća odeća), gledanje na razvod kao na povredu časti itsl. tumače kao tobože sveopšti fenomen romske kulture. Rani brakovi (ali i ugovoreni brakovi i prinudni brakovi) se pretpostavljaju kao sastavni deo romskih zajednica i njihove mačo kulture, pa se često opisuju uz moralizirajuće, etnorasistične podtonove, iz pozicije koja se pretpostavlja kao superiornija.

Ovo tumačenje je kulturalističko, mada se ponekad u nizu pretpostavljenih faktora koji dovode do ranih brakova navodi i siromaštvo, ali i ono najčešće ostaje u domenu kulturalističkih interpretacija (jer, *Romi su tradicionalni siromašni* i sami su krivi za svoju poziciju). Dakle, čak i kada se nazire da je siromaštvo jedan od faktora sklapanja braka kao mogućeg izlaska iz loših egzistencijalnih uslova, ne daje se analiza političko-ekonomskog okvira unutar kojeg bi se objasnilo kako se klasni i rasijalizovano-orodnjeni položaj Romkinja strukturno proizvodi na takav način da one najčešće i nemaju drugih mogućnosti. Kultur-rasističke nijanse ove optike ne povezuju analitički orodnjene fenomene sa širim strukturnim uslovima (sistemskim rasizmom i patrijarhalnim odnosima unutar kapitalizma u celini), već ih tumače kao učinak romske kulture koju vide kao ekstremno patrijarhalnu.

Kritika vezivanja ranih brakova isključivo za patrijarhat

Nakon brojnih kritika ovakvog kultur-rasističkog prikaza problema ranih brakova, neki interpretatori_ke su malo promenili_e narativ i sada, umesto o romskoj kulturi i tradiciji, govore o patrijarhatu. Oni, dakle, tvrde: rani brakovi su suštinska odlika patrijarhata. Rani brakovi nisu romska praksa, već patrijarhalna praksa, odnosno praksa koja žene stavlja u podređeni položaj i njihovu rodnu ulogu pretpostavlja kao ulogu majke, supruge i domaćice.

Prvi problem sa ovakvim feminističkim pristupom je taj što on vrlo lako sklizne u prvi interpretativni okvir. Jer, ako se tvrdi da su rani brakovi fenomen patrijarhata, a onda se statistikama potkrepi kako je najveći broj praktikovanja ranog braka u romskim zajednicama, onda se ova praksa opet suštinski vezuje uz romske zajednice. Pretpostavlja se, zapravo, da patrijarhata najviše ima u romskim zajednicama, a tobože ga ima manje među ne-romskom populacijom. Tako i ova interpretacija od samog početka zadržava kultur-rasističke i patronizujuće tonove, te planove podučavanja onih koji navodno ne znaju sami koji su njihovi najveći problemi. Pa se tako osmišljavaju silni programi i akcioni planovi kojima će se mlade Romkinje navodno izbaviti iz ovih patrijarhalnih ralja.

Još je jedna pogrešna pretpostavka mišljenja orodnjenih fenomena kao isključivih učinaka patrijarhata, a ona je ujedno i politička. Naime, ideja da su rani brakovi ponajviše patrijarhalne prakse povezana je i sa pretpostavkom da su *sve žene* u tzv. patrijarhatu (jednako) podređene i ugnjetavane. Pretpostavlja se kategorija „žene“ bez da se propituje šta to tačno znači, po-

tom, od žena se pravi homogena grupa koju povezuje navodno jednako potčinjavanje. To onda stvara i političku iluziju *sestrinstva*: s obzirom da se rod misli odvezano od svih drugih društvenih kategorija i opresija, ispada da su sve žene u istom ili vrlo sličnom loncu, te da između njih postoje jake („ženske“, rodne) veze solidarnosti. Po tome je onda svejedno, primera radi, što je neka bogata bela žena ultra-desničarka i rasistkinja, jer ona je, zaboga, žena, pa je već samim time u istoj ili sličnoj poziciji kao i siromašna Romkinja iz podstandardnog naselja, jer obe imaju navodno istog neprijatelja oličenog u patrijarhatu. Ono što se ovde ističe kao primarna kategorija opresije jeste *rod*, dok se klasa i rasa/etnicitet stavljaju u zagrade. Otuda se pretpostavlja jednaka patnja svih žena – i na temelju toga navodna sestrinska solidarnost.

Dakle, čak i da se fenomen ranih brakova ne vezuje isključivo za romske zajednice i da se pokaže kako on postoji i u brojnim drugim – pa i belačkim – zajednicama, te ukoliko bi se ovaj fenomen vezivao samo za tzv. sistem patrijarhata, i ovo objašnjenje bi zapravo bilo neuverljivo. U ovakvim feminističkim optikama se privileguje *jedna vrsta opresije*, a u skladu sa tim i borba protiv *rodne* opresije. Ukoliko se i pomene da pored rodne postoje i druge opresije (na osnovu rase, etniciteta, seksualne orijentacije, telesnih sposobnosti, starosne dobi), one se pretpostavljaju kao sekundarne, kao nešto manje bitno, što se dodaje naknadno, što je usputno i izvedeno, a ne kao da je podjednako suštinsko kao i opresija na temelju roda. Još manje se pokazuje kako se svi ti oblici opresija – kao i odnos eksploatacije – su-konstituiraju, te kako su deo obuhvatnijeg društvenog sistema. Rodna opresija pretpostavlja se kao neka-

kva večna opresija, kao da je oduvek postojala i kao da nema svoje specifičnosti u različitim istorijskim kontekstima i proizvodnim sistemima. Takav pristup je, posledično, aistorijski ili transistorijski.

Istorijski kontekst:

rani brakovi nisu samo patrijarhalne prakse

Postoje nijansiraniji feministički pristupi koji su i rane brakove, između ostalog, nastojali objasniti složenije, imajući u vidu istorijski kontekst. Primer takvih interpretacija su *intersekcionalni feminizmi*, koji nisu tako reduktivni kao feminizmi koji gotovo sve probleme svode na rodnu opresiju i zapetljavaju se u teorijsko-političke kontradikcije.

Videli smo, rani brakovi se uglavnom pretpostavljaju kao nešto što se vezuje uz romsku tradiciju i kulturu ili se misle isključivo kao patrijarhalne prakse, ali onda opet i ovaj narativ lako sklizne u kultur-rasizam. Prva dva narativa su patronizujuća i moralistička, jer prema ovim optikama Rome_kinje valja podučiti, civilizovati, kazniti, podići svest o potrebi ukidanja takvih praksi itsl.

Intersekcionalne feminističke optike, pak, fenomen ranih brakova uglavnom kontekstualizuju i stavljaju u istorijski okvir, pokazujući kako to nije samo stvar patrijarhalnih praksi, već i drugih strukturnih opresija. Intersekcionalni feminizmi insistiraju na višestrukim opresijama kao jednako bitnim, stoga se ni fenomen ranih brakova ne može objasniti isključivo kao učinak opresije na temelju roda ili isključivo kao učinak opresije

na temelju rase/etniciteta, već se uzimaju u obzir svi diskriminacioni osnovi.

Veoma je značajno intersekcionalno *istorijsko situiranje* fenomena ranog braka³⁹ koje pokazuje njegovu istorijsku vezu sa ropstvom. Ovakvu istorijsku optiku ima u vidu i romska feministkinja Angela Koce (Angéla Kóczé). Ona podseća na instituciju romskog ropstva na području današnje Rumunije, u Moldaviji i Vlaškoj, a ono je postojalo čak i krajem 19. veka. Dečji brakovi su u tom kontekstu nastali kao način zaštite od zlostavljanja i silovanja gospodara. Ukoliko bi roditelji rano udali romske devojčice, postojala je mogućnost da ih odbrane od robovlasnika. Dakle, kada se fenomen ranih brakova istorizuje, vidimo da on nikako nije isključivo stvar patrijarhalnih praksi, već i ekonomskih konteksta, odnosno sistema proizvodnje, a to se u ovom slučaju odnosilo na **sistem romskog ropstva** i rasijalizovanih režima rada. Strukturna opresija u kojoj su eksploatacija i potčinjavanja na temelju klase, rase i roda neodvojivi, bila je povod za nastanak ove prakse. Rani brakovi i rano roditeljstvo, dakle, jesu patrijarhalne prakse, ali i prakse proizišle iz ekonomskih uslova života, kao i prakse koje su duboko usidrene u istoriju, koje se ne mogu adresirati odvojeno od potčinjavanja određenih zajednica na temelju rase i etniciteta, od siromaštva, rasizma, statusa građanstva, deportacija, prinudnih iseljenja, migracija, odnosno celokupnih strukturnih i istorijskih uslova.

Kultur/rasistički narativi su se razvijali tokom čitave istorije

---

39 O istoriziranju i kontekstualiziranju fenomena ranih brakova u sprezi sa institucijom romskog ropstva videti: Angéla Kóczé, *Gender, Ethnicity and Class: Romani Women's Political Activism and Social Struggles*, 68; *Seksualnost cigana*, 120; Laura Corradi, *Cypsy feminism. Intersectional Politics, Alliances, Gender and Queer Activism*, poglavlja III i IV.

kapitalizma i ne odnose se samo na romske zajednice. Pa tako Crne feministkinje ukazuju na to kako se nasilje crnih muškaraca nad ženama demonizovalo i prikazivalo kao veće od nasilja belih muškaraca nad ženama. A da nije samo u pitanju stvar prikaza pokazuju i statistike: crni muškarci su disproporcionalno više kažnjavani i zatvarani. Određene grupe ljudi se predstavljaju na loš način, kao da su oni uzrok nasilja, čime se opravdava njihovo zatvaranje, kažnjavanje, marginalizovanje na svakom koraku., pa se na taj način prikriva da je *sistem* ključno mesto koje stvara nasilje. Rasijalizirani mehanizam pomoću kojeg se ne-belo stanovništvo znatno više kriminalizuje, zatvara, kažnjava, ali i prikazuje kao „primitivno“, „zaostalo“, kriminalno itsl, zapravo je deo mehanizama prihvatanja (brisanja i zaboravljanja) nasilja kapitalizma. Jer, kapitalizam je nastao i održava se uz nasilje, ali se kapitalističko nasilje kroz „prebacivanje krivice“ na individue normalizuje. Ovaj proces normalizovanja se događa u ime „prevladavanja“ nasilja eventualnih alternativa (realnih-socijalizama, pokušaja izgradnje komunizma...), a na ovom tragu se opravdava tzv. odbrana od nasilja drugih grupa (Muslimana, Roma, crnih ljudi, drugih rasijaliziranih).

Ranjivost

Jedna od važnijih linija tematiziranja u feminističkim narativima o ranim brakovima odnosi se na koncept ranjivosti (*vulnerability*). I dok „spasavalački“, misionarski i civilizatorski tipovi feminizma pretpostavljaju rano udate Romkinje kao ranjive, kao žrtve, kao one kojima je oduzeta subjektivnost i koje se vide

kao pasivne, progresivni feminizmi znaju da je sâma ranjivost nešto što se proizvodi i što se konstruiše kroz sve nivoe sistema. Ranjivost, dakle, nije nešto što je inherentna osobina žena (Romkinja, dece, starijih, siromašnih...) već se ranjivost fabrikuje kroz institucije, državu, tržište i kapital. Nema ranjivih žena, one nisu „slabiji pol“, niti su žrtve same po sebi, već se određene žene, muškarci i drugi kontinuirano i složenim mehanizmima stavljaju u situacije u kojim *postaju* ranjiviji, koje ih čine ranjivijima. Dakle, nisu ljudi sami po sebi ranjivi, već su **načinjeni ranjivijima** jer su stavljeni u situacije u kojima su im oduzete brojne mogućnosti, jer **sistem proizvodi ranjivost**. Ranjivost se ne odnosi na biologiju, već na tela kao socio-ekonomska tela i situacije u koje su ta tela stavljena.

Stoga je i spasavalački feministički pristup koji tretira rano udate Romkinje kao žrtve koje treba spasiti, pristup koji polazi od krajnje nejednakosti i ne priznaje ljude kao subjekte. Telo Romkinja se u spasavalačkoj feminističkoj optici konstruiše kao meta opresije, diskriminacije i nasilja, a romska kultura se vidi kao patrijarhalna, nazadnjačka, primitivna, van tokova naprednog društva. Takva perspektiva negira da patrijarhalne prakse i dinamike postoje i u van-romskim zajednicama, pa izgleda kao da Romkinje-žrtve treba izbaviti iz ralja patrijarhata, da im se pomogne da se uključe u „civilizovani“ svet u kojem navodno nema patrijarhata ili ga navodno ima manje. Feministkinje koje se bave Romkinjama iz ovakve vizure, duboko su zabrinute zbog njihove potčinjenosti normama i običajnostima vlastitih zajednica, te podupiru rasističke konstrukcije.

Slika viktimiziranih (i uz belučku pomoć potencijalno osnaženih) žena stoga je ne samo veoma skučen, sužen, kratkovidan

i siromašan interpretativni pogled, već se iz ovakve feminističke optike ne nazire nikakva oslobodilačka društvena promena za Romkinje kao istinske subjekte. Umesto njihovog samoorganiziranja i politiziranja, predstavlja ih se kao pasivne žrtve, kao desubjektivirana i ranjiva bića. Zato i nije čudo što siromašne Romkinje odbijaju ovu „ruku spasa“, te uglavnom ostaju u mahalama i getoiziranim prostorima – gde ih klasna eksploatacija i rasijalizirana opresija u potpunosti udaljavaju od srednjeklasnih belih „spasiteljki i spasioca“.

Nije dovoljno menjati svest i zakone,
potrebna je promena sistema

Glavni ciljevi dominantnih pristupa problemu ranih brakova su legalni: potrebno je primenjivati postojeće zakone, eventualno dopuniti regulativu novim odredbama, te podučiti pojedince koji nisu upoznati sa zakonima kako da ih primenjuju. Ovime se pretpostavlja da je sistem u suštini dobar. Možda su mu potrebne manje promene, ali sâm sistem se ne dovodi u pitanje. Ono što je loše su određene grupe ljudi i njihove patrijarhalne prakse, pa ih samo treba osvestiti, podučiti ih da su izvesna ponašanja problematična, upoznati ih sa zakonima, omogućiti im pravno savetovanje, ako treba i pooštriti zakone, pa će tobože nakon prestanka praktikovanja tih loših ponašanja sve biti u redu... To da li će mlade Romkinje zaista imati jednake prilike na tržištu kao i ostali iz armije rada, da li će imati jednake mogućnosti da imaju siguran krov nad glavom kao srednjeklasne bele žene, da li će imati jednak pristup obrazovanju

i zdravstvenim institucijama itd, to kao da je manje bitno i kao da se ne tiče ranih brakova.

Ističući „*legalna*“ i „*osvešćujuća*“ *nastojanja*, ciljevi ovakvih narativa nisu opštedruštveno-emancipatorski, već se oni uklapaju u postojeći društveni sistem, a pre svega u njegov normativni okvir. Kako iz ovakve feminističke optike socioekonomski uslovi nisu prvi na tapetu, čini se da je rešavanje problema stvar svesti, odnosno stvar koja se pre svega tiče promene svesti i podučavanja. Politika koja proizilazi iz toga neće ići u pravcu promene struktura, već pre u pravcu osnaživanja i *osvešćivanja* Romkinja. Kada se njih i njihove porodice prosvetli (ispravnim građanskim vrednostima), kada im se objasni nasilje njihovih muževa, kada se nasilje prijavi policiji, kada se podele kontraceptivna sredstva, kada ih se podučiti šta su seks i brak i kakve to obaveze zahteva, kada im se objasni koliko je važno da se ide u školu (bez obzira imaju li šta da jedu, jer obrazovanje je izgleda čarobni štapić kojim se sve rešava), te kada ih se gurne na tržište rada (pa neka se snalaze kako umeju) ili kada ih se nagovori da započnu samostalni biznis (koji neće imati mogućnosti da održe) i gurne ih se u dužničko ropstvo, onda će ih se navodno izbaviti iz patrijarhalnih lanaca.

Ključ ove optike je *individualizacija* – ideologija prema kojoj su pojedinci sami krivi za sopstvene situacije, neuspehe, probleme i poraze. Ideologija individualizma poriče institucionalno nasilje, nasilje države, nasilje kapitala, nasilje tržišta: strukturno nasilje se na ovaj način prikriva i čini normalnim, odnosno i ovo prikrivanje je deo procesa normalizovanja. Ideologemi individualizma počivaju i na pretpostavci jednakih šansi unutar kapitalizma: ako je sistem dobar i pravičan, onda svi

imaju jednake šanse; ako ipak u ovoj igri ima gubitnika, onda su oni sami krivi za svoj poraz; ako svi, tobože, imaju jednake šanse, oni_e koji te šanse ne iskoriste su sami krivi. To što su Romkinje potčinjene, manje obrazovane i siromašnije vidi se kao stvar patrijarhalne svesti, ako se to promeni, ako se one poduče kako da izbegnu rane brakove, imaće jednake šanse za uspeh. Ako ne uspeju, uprkos pruženoj „ruci spasa“, navodno su same krive.

Spasavalački feminizmi se, dakle, oslanjaju na zakone i državu, insistirajući na tome da je pravno-državni okvir nešto neutralno i da važi za sve. Međutim, istorija kapitalizma upadljivo pokazuje da zakoni nikada nisu bili neutralni i da bismo pre svega trebali govoriti o *nasilju zakona i države*. „Zakon je projekcija patrijarhalne i kapitalističke države“.40 Stoga su ovi **civilizatorski feminizmi**, kako ih naziva Fransoaz Veržes (Françoise Vergès), feminizmi koji teorijski i politički opravdavaju državu, odnosno to su **državni feminizmi**. Ovakve feminističke optike u ime ženskih prava najčešće podupiru imperijalne, islamofobne, kolonizatorske, rasističke, sekuritarnе, tržišne itsl. projekte. Civilizatorski feminizmi imaju misiju spašavanja ne-belih i siromašnih žena od (nasilnih) muškaraca, od njihovih patrijarhalnih zajednica, od „primitivnih“, „nazadnjačkih“ kultura (koje treba ukrcati u zahuktali voz kapitalizma, pa ne samo nadzirati i kazniti, nego i zadužiti i upregnuti njihova radna tela u stvaranje dobiti za bogate). Civilizatorski feminizam govori **u ime svih žena**, kao da su sve žene u jednakim pozicijama. Civilizatorski feminizam je „državni i prividno univerzalistički femini-

---

40 Veržes, str. 90.

zam kojem sekuritarni i imperijalističke politike ne smetaju⁴¹, stoga bi se rešenja problema ranih brakova iz ovakvog tipa feminizma trebalo graditi unutar postojeće legislative, državnih i karceralnih okvira (kroz prijave nasilja policiji, strožije sankcije za nasilje, registar seksualnih prestupnika, zatvaranje, nadziranje, kažnjavanje).

Svi ovi problematični feministički okviri – koje smo ovde imenovali kao kultur-rasističke, misionarske, spasavalačke, civilizatorske, rodno-ravnopravne i državne feminizme – ujedno se mogu imenovati i karceralnim, odnosno pro-zatvorskim.

Karceralni feminizmi se zalažu ili na bilo koji način podupiru postojeće sisteme kažnjavanja, zatvaranja i policiju, te hoće strožije kazne, više zatvora i nadzora, jače sudstvo, više zakonskih odredbi itsl. Ovi feminizmi pretpostavljaju policiju, sudstvo, pravo i zakon kao neutralne institucije zaštite, dok su ove institucije zapravo ključni uzroci nasilja i stalno izneveravaju u pogledu zaštite svih ljudi jednako. Ove institucije već diferenciraju ljude na one koji su subjekti vredni života, prava i zaštite, i na one koji nisu dovoljno subjekti (ili uopšte nisu subjekti), te nisu vredni dostojanstvenog života, prava i zaštite. Državne institucije zaštite zapravo najveći broj ljudi ne štite, jer su i napravljene u svrhe potčinjavanja i držanja pod kontrolom onih koji bi mogli biti pretnja bogatima. Stoga ove institucije nisu okvir za rešavanje problema ranih brakova. „Kazneno-pravni sustav konstantno iznevjeruje žrtve seksualnog nasilja. U onome što mainstream feministkinje često smatraju “najboljim” scenarijem, počinitelji su zatvoreni u institucije

---

41 Veržes, *Feministička teorija nasilja*, str. 35.

koje su oruđe rasističkog, kolonijalnog, klasističkog, homofobnog i transfobičnog nasilja, u kojem je mizoginija endemična, a silovanje sveprisutno.“⁴² Istorija **državnih politika zaštite** je oduvek bila rasistička, kolonijalna, seksistička, tip zaštite kojim se štite određena tela isključujući i tlačeći ona tela za koja se smatra da ne zaslužuju zaštitu. Policija i vojska su institucije koje su oličenje nasilja, također jedne od ključnih instanci seksualnih uznemiravanja i silovanja. Državna zaštita od nasilja ne može biti oslobodilačka, jer se njome prikriva da je ova zaštita takođe nasilje, a pre svega nasilje nad marginalizovanim i potlačenim grupama. Država i njezin karceralni okvir kriminalizuju određene grupe ljudi i na taj način ih dodatno potčinjavaju. „U ime svih, zaštita se militarizuje, ponašanja se kažnjavaju a zajednice kriminalizuju“.⁴³ Policija je, kao istorijski relativno mlada institucija, nastala sa srhom da štiti interese srednje klase i (kapitalističke) države, stoga ne smemo pristajati na narative kojima nas se ubeđuje da je policija tu da nas štiti, i to sve podjednako. Zaštita ne može da se prepusti onim strukturama koje i postoje da bi održavale i produbljivale podelu na one živote koji zaslužuju protekciju i na one koji to ne zaslužuju.

Koja deca imaju pravo na detinjstvo?

Često se u narativima o ranim brakovima poziva na *pravo na detinjstvo*. Govori se kako su deca koja prerano ulaze u brak

---

42 Jana Kujundžić, *Teorijska čitanka: Zašto koncept zatvora nije feministički*, VoxFeminae, 2021.

43 Veržes, *Feministička teorija nasilja*, str. 116.

lišena prava na detinjstvo. Međutim, i taj govor je licemeran, jer pretpostavlja da sva deca imaju jednako pravo na detinjstvo, dok je to ko ima pravo na detinjstvo a ko ne već određeno različitim strukturnim dinamikama. Uprkos umožavanju zakona i normi, kao i umnožavanju knjiga, istraživanja, pedagoških saznanja, napretka u razumevanju dečje psihologije itsl, ogromna brojka dece na ovom svetu zapravo nema pravo na detinjstvo. Masa dece je deprivirana i kriminalizirana, označena i načinjena delikventima, stoga ni ovo pravo nije univerzalno, ono je klasno određeno, rasijalizirano, orodnjeno, heteronormativno. Kapitalistički svet, između ostalih podela, deli decu na onu koja imaju prava na detinjstvo od dece koja to pravo nemaju.

Romska deca vrlo dobro znaju da za njih ne važe postojeće buržoaske norme o detinjstvu bele dece. Štaviše, i romska deca i njihovi roditelji će uglavnom biti okrivljavani za vlastitu tešku situaciju: deca će biti okrivljena da ne uče, da ne odlaze u školu, da sama odustaju i ne trude se dovoljno; roditelji će biti okrivljeni da nisu dobri roditelji, da ne brinu dovoljno, da ne umeju da budu roditelji, čak će im se oduzimati deca. Podela na one koji su dobri roditelji i one koji to ne mogu biti postojala je i u ropstvu, jer državne politike zaštite nikada nisu štatile ne-bele siromašne roditelje i njihovu decu.

Romska deca nemaju pristup javnim prostorima kao ne-romska deca, ona vrlo dobro znaju koje škole, razredi, zdravstvene institucije, poslovi i slično nisu namenjeni njima. Ova deca su podređena poretku segregacije u ime kojeg su neka mesta bezbedna a neka namenjena kriminalizovanim telima, odnosno njima. Dok ne-romska srednjeklasna deca odrastaju uz brojne privilegije i imaju mnogo više mogućnosti za razvijanje veština,

znanja i mašte, siromašna romska deca nemaju zadovoljene ni najbazičnije potrebe. Razvijanje kapaciteta i znanja romske dece se ne podržava i ona su na svakom koraku stigmatizovana, demonizovana, učinjena da se osećaju manje vrednim. To je već ugrađeno u kapitalizam i nije samo deo priče o ranim brakovima.

Rani brakovi kao deo kapitalističke strukture

Rani brakovi i ugovoreni brakovi nisu isključivo vezani za romske zajednice, kako se to narativima koji stereotipiziraju Rome_kinje nastoji prikazati, niti su isključivo patrijarhalna praksa. Rani brakovi su samo još jedan točikić u sistemu kapitalizma. Prikazivanje ranih brakova kao da su deo romske kulture ili pak isključivo kao patrijarhalne prakse, briše i čini nevidljivim složenije odnose moći i klasne relacije. Feminističke perspektive koje **institucionalno nasilje** brišu ili izostavljaju, učestvuju u njegovom neprekidnom normalizovanju, a to čine i na taj način što rodno uslovljena nasilja svode na patrijarhalne odnose.

Da bismo razumeli fenomen ranih brakova, potrebno je misliti ih kroz drugačiji interpretativni okvir. Najpre, iako se ovde radi o fenomenu koji se tiče rodova, potrebno je uočiti i *širi* sistemski okvir, povezati prinude na rani brak sa strukturnim prisilama, sa *celokupnom* strukturom nasilja i prinuda. Kada se rane brakove kontekstualizuje i istorizuje, kao što je to učinjeno i u interseksionalnoj optici, te kada se adresira strukturni okvir, kao što to čine kvir-marksistički i dekolonijalni feminizmi, pokazuje se da je fenomen ranih brakova itekako povezan

sa ekonomskim prinudama i lišavanjima, sa neprekidnim stvaranjem rasijalizovane/etnizovane radne snage kao neformalne, nisko kvalifikovane, jeftine formalne i neformalne radne snage, sa političkim brisanjima i ideološkim demoniziranjima, sa rasističkom kontrolom fertiliteta (jer majčinstvo Romkinja nije poželjno kao majčinstvo belih žena), sa rasističkim institucijama (obrazovnim, zdravstvenim, socijalnim, pravnim...) koje na svim nivoima proizvode nasilje nad pripadnicima romskih zajednica. U takvom okviru se onda ne može govoriti o ranim brakovima a da se istovremeno ne govori o nemanju dostojanstvenog krova nad glavom i o segregiranim naseljima, o prisilnim sterilizacijama Romkinja, o uskraćivanju odgovarajuće zdravstvene brige i nege, o „ciganskim sobama“ u bolnicama koje su namenjene romskim porodiljama, ne bi li ih se odvojilo od belih porodilja, o permanentnom nasilju koje romska deca doživljavaju u školama, o daleko većem broju zatvaranja Roma_kinja kao i još nasilnijem tretmanu od strane policije, o nepristupačnosti poslova koji bi mogli omogućiti život koji je više od pukog preživljavanja, o rasijalizaciji rada zbog koje su Romima_kinjama – kao i drugim rasijalizovanim grupama – uglavnom namenjeni neformalni, prekarni, potplaćeni i neplaćeni poslovi.

Na kraju krajeva, govor o ranim brakovima iz ove kritičke perspektive, pre svega, ***propituje i dovodi u pitanje*** samu ***instituciju braka***, koja se u kapitalističkim društvima pojavljuje kao institucija koja učvršćuje privatno-vlasničke i nasledne odnose. Institucija braka je u kapitalizmu institucija koja suštinski produbljuje nejednakosti. Stoga bi progresivni narativ o ranim brakovima trebalo i to da uzima u obzir.

Odvajanje situacije Romkinja koje se rano udaju od strukturnog nasilja koje na svakom koraku doživljavaju ide u pravcu još veće individualizacije, te okrivljavanja pojedinaca_ki i njihovih etničkih zajednica. Na taj način se pojedinci prikazuju kao oni koji ugnjetavaju, a ne vidi se struktura koja proizvodi ugnjetavanje. Stoga kvir-marksističke, antirasističke i dekolonijalne feminističke perspektive nastoje objasniti *logiku* veze ranih brakova i kapitalističkih odnosa, kao i *istorijske* specifičnosti, te *situacione* usidrenosti, kroz objašnjenje odnošenja klase i različitih kategorija konstitutivnih za kapitalističke opresije. Ova perspektiva pokazuje kako je romska formalna i neformalna radna snaga, kao i ostala rezervna armija rada, zapravo savršeno integrisana u kapitalističku ekonomiju. Zbog toga javne politike koje u neoliberalnim režimima imaju ključnu ulogu u kreiranju jeftine radne snage koju je moguće eksploatirati (*exploitable*) deluju poprilično kontradiktorno kada se zalažu za integraciju Roma_kinja u društvo. Koncept socijalne inkluzije zamagljuje to da su **romske zajednice već integrisane u sistem koji proizvodi nejednakosti**. I Romkinje su uključene u kapitalistički režim rada: u socijalno-reproduktivni rad obnove rasijalizovane/etnizovane radne snage, kao i u slojeve neformalne, nisko kvalifikovane i jeftine formalne radne snage. Obavljajući socijalno-reproduktivni rad u marginalizovanim domaćinstvima, najčešće u segregiranim naseljima, one stvaraju i održavaju rasijalizovanu radnu snagu u uslovima deprivacije adekvatnih stambenih prostora, dok su u neformalnu i formalnu sferu rada uključene kao potčinjene na temelju rasijalizacije i orodnjavanja, te često super-eksploatirane. Dakle, iz te perspektive, **koncept inkluzije i integracije prikriva da**

su Romi_kinje zapravo integrisani_e u (sve deregulisanije) tržište rada **i doprinosi njihovom depolitiziranju**.

Razumeti i analitički propitati nasilje sistema znači objasniti kako orodnjeno nasilje nije nasilje čiji uzrok su isključivo (romski) muškarci, niti nasilje koje proizilazi iz romske kulture i tradicije. Sistemsko ili strukturno nasilje na složene načine proizvodi i održava kapitalizam: to su ekonomske prinude, nasilje kapitala i tržišta, to je nasilje države i svih njenih institucija, to je nasilje koje nije usmereno samo protiv ljudi, već i protiv životinja, biljaka, okruženja, nasilje koje proizvodi klimatske katastrofe, iscprljuje zemlju, uništava reke, mora i okeane, te čini ovaj svet nenastanljivim (*uninhabitable*).

Sistem ima političko-ideološke mehanizme kojima *prikri*va vlastito nasilje. Međutim, kao feministi i feministkinje, mi ne smemo pristajati na već zadate podele sveta, a još manje doprinositi njihovom produblivanju. Stoga ne možemo podržati narative koji stigmatizuju romske zajednice ili probleme svode na posledicu tzv. patrijarhata prikazujući muškarce kao neprijatelje a sve žene kao „sestre“. Stoga ne možemo podržati rešenja koja jačaju državu, sudstvo, zakone i policiju, niti rešenja koja će podupirati discipliniranje, nadziranje, zatvaranje i strožije kažnjavanje pripadnika_ca marginalizovanih grupa.

Važan deo i teorije i prakse je ne samo **nešto naučiti**, nego **od nečega se i odučiti**. Vreme je da se odučimo od okvira koji učvršćuju patronizam i kultur-rasizam, te koji podupiru delu sveta na živote koji su vredni i one koji se ne računaju.

Literatura:

- Corradi Laura, *Gypsy feminism. Intersectional Politics, Alliances, Gender and Queer Activism*. London, New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2018.
- Drmaku Jasmina, *Ima li ekonomija uticaja na romsku kulturu i tradiciju?* U publikaciji „Kada su dokumenti daleko od realnosti. Od političke edukacije ka samoorganizaciji“, urednica Maja Solar, izdavač Forum Roma Srbije, 2019. Dostupno na: http://www.frs.org.rs/wp-content/uploads/2020/03/Kada-su-dokumenti_final_web.pdf
- Kóczé Angéla, *Missing Intersectionality: Race/Ethnicity, Gender, and Class in Current Research and Policies on Romani Women in Europe*. Budapest: CEU University Press, 2009. Dostupno na: <https://cps.ceu.edu/sites/cps.ceu.edu/files/cps-policy-study-missing-intersectionality-2009.pdf>
- Kóczé Angéla, *Gender, Ethnicity and Class: Romani Women's Political Activism and Social Struggles*. PhD Dissertation. Budapest: CEU, Budapest College, 2011. Dostupno na: https://eige.europa.eu/docs/81_HU.pdf
- Kujundžić Jana, *Teorijska čitanka: Zašto koncept zatvora nije feministički*, VoxFeminae, 2021. Dostupno na: <https://voxfeminae.net/pravednost/teorijska-citanka-zasto-koncept-zatvora-nije-feministicki/>
- Marić Ognjenović Miljana, *Rodno uslovljena (ne)balansiranost u romskim porodicama: stvar uverenja ili ipak i nečeg drugog?* U publikaciji „Romski životi su važni“, urednica Maja Solar, izdavač Forum Roma Srbije, 2020. Dostupno na: <http://www.frs.org.rs/wp-content/uploads/2021/02/Romski-zivoti-su-vazni-SRP.pdf>
- Racialized Labour in Romania Spaces of Marginality at the Periphery of Global Capitalism*. Edited by Vincze, E., Petrovici, N., Rat, C., Picker, G. Palgrave Macmillan: 2019.
- Savić Jelena, *Nijanse rasijalizacije zdravstvene zaštite*. U publikaciji „Romski

- životi su važni 2“, urednica Maja Solar, izdavač Forum Roma Srbije, Beograd, 2021. Dostupno na: <http://www.frs.org.rs/romski-zivoti-su-vazni-2/>
- Seksualnost Cigana. O intimnosti: romska i autsajderska perspektiva*. Priredio Džad Nirenberg. Beograd: Rekonstrukcija Ženski Fond, 2013. Dostupno na: <https://www.rwfund.org/wp-content/uploads/2014/09/Seksualnost-cigana-O-intimnosti-romska-i-autsajderska-perspektiva.pdf>
- Solar Maja, *Romski feminizam: od rodno-ravnopravnog preko intersekcionalnog prema socijalno-reproduktivnom pogledu*, Slobodni Filozofski, 2021. Prvi deo je dostupan na: <http://slobodnifilozofski.com/2021/11/romski-feminizam-od-rodno-ravnopravnog-preko-intersekcionalnog-prema-socijalno-reproduktivnom-pogledu-1-dio.html> Drugi deo je dostupan na: <http://slobodnifilozofski.com/2021/11/romski-feminizam-od-rodnoravnopravnog-preko-intersekcionalnog-prema-socijalno-reproduktivnom-pogledu-2-dio.html> Treći deo je dostupan na: <http://slobodnifilozofski.com/2021/12/romski-feminizam-od-rodnoravnopravnog-preko-intersekcionalnog-prema-socijalno-reproduktivnom-pogledu-3-dio.html>
- Solar Maja i Hrga Karolina, *Orodnjeno nasilje kao neraskidiva nit kapitalizma*. U: „Ne/nasilje i odgovornost, između strukture i kulture: smernice za građenje nenasilnih zajednica“. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, Regionalna kancelarija za Jugoistočnu Evropu, 2020. Dostupno na: <https://rosalux.rs/rosa-publications/ne-nasilje-i-odgovornost-izmedu-strukture-i-kulture/>
- Taylor Keeanga-Yamahtta (ed.) *How We Get Free*. Black Feminism and the Combahee River Collective. Chicago, Illinois: Haymarket Books, 2017.
- The Romani Women’s Movement*. Edited by Angéla Kóczé, Violetta Zentai, Jelena Jovanović and Enikő Vincze. Routledge Taylor & Francis Group: 2019. Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/330713228_A_Reflexive_History_of_the_Romani_Women’s_Movement_Struggles_

and_Debates_in_Central_and_Eastern_Europe_Edited_Volume

Veržes Fransoaz, *Feministička teorija nasilja. Za anti-rasističku politiku zaštite*. Fakultet za medije i komunikacije, Beograd, 2022.

Sevdulje Ramadani je diplomirala psihologiju na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Trenutno pohađa master studije iz sociologije i socijalne antropologije na Centralnoevropskom Univerzitetu u Beču. Njena interesovanja dotiču pitanja urbanog siromaštva i marginalizovanih urbanih četvrti u kojima živi pretežno romska populacija. Pišući svoju master tezu, bavi se pitanjem kako se neformalne prakse reprodukuju i održavaju u takvim prostorima. Posebno je zainteresovana za aktivnosti društvene reprodukcije i stambena pitanja. U okviru projekta koji sprovodi *Forum Roma Srbije*, bila je angažovana kao socijalna medijator-ka, doprinoseći romskoj zajednici pronalaženjem i pružanjem informacija. Od 2021. godine radi na kratkometražnom dokumentarnom filmu kroz koji želi da govori o problemu prijave prebivališta Roma_kinja interno raseljenih lica sa Kosova.

Paola Yo je drag umetnica, aktivistkinja i istraživačica iz Novog Sada. Od 2006. godine je aktivistkinja i volonterka u romskim nevladinim organizacijama, a trenutno je članica *Foruma Roma Srbije*. Od jeseni 2019. interesuje se za LGBTQ+ teme i aktivna je članica udruženja grupe *IZAĐI* iz Novog Sada. Učestvovala je u različitim projektima i pohađala seminare i obuke koji su joj

pomogli da stekne potrebna znanja i veštine kako bi imala više mogućnosti da podržava svoju zajednicu. Zajedno sa saborcima i saborkinjama se bori za bolji položaj potlačenih u društvu.

Robert Kasumović je po struci magistar farmacije. Aktivista je *Foruma Roma Srbije*, najviše angažovan na projektima političke edukacije, te u radu sa sakupljačima sekundarnih sirovina. Član je redakcije portala *Mašina*. Zajedno sa Predragom Momčilovićem, autor je publikacije *Sakupljači sekundarnih sirovina – (ne)vidljivi radnici* (Forum Roma Srbije, 2020).

Marina Salić je rođena u Boru 20. 12. 1993. godine. Po struci je hemijski laborant. Bavi se aktivizmom od 2012. godine, predsednica je nevladine organizacije „REAB“ koja ima za cilj da pruži podršku inkluziji Roma, Egipćana i Aškalija u društvo. Vodi tim mladih elokventnih ljudi koji su budućnost romskog aktivizma u Boru i učesnica je u pisanju strateških dokumenata za socijalno uključivanje Roma i Romkinja u Boru. Pored toga je i umetnica, bavi se pisanjem poezije i dramskih tekstova. Oprobala se i kao glumica, tumačila je vodeće uloge u romskim dramama koje je sprovodilo njeno udruženje.

Dina Vučković je diplomirana psihološkinja, na master studijama psihologije Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Trenutno je na stručnoj praksi u Gerontološkom centru, te se bavi psihogerijatrijom. Povremeno je angažovana na projektima koji se bave romskom decom u obrazovanju kao i romskim porodicama. Uža interesovanja su joj porodični i partnerski odnosi. Završila je prvu godinu sistemske porodične terapije, a sada je na

prvoj godini edukacije iz Transakciono-asimilativnog pristupa psihoterapiji. Aktivno se bavi psihološkim savetovanjem.

Aleksandar Marković je dipl. pravnik – master evropskih integracija. Rođen je 1990. godine. Osnovnu školu i gimnaziju završio u Ivanjici, diplomirao na Pravnom fakultetu u Beogradu 2014. godine, a master iz prava EU dovršio je 2016. godine. Govori engleski i francuski jezik. U civilnom sektoru je aktivan od početka 2020. godine. Radio je kao pravni savetnik u Beogradskom centru za ljudska prava, a od novembra 2022. godine je angažovan kao pravni savetnik u Centru za istraživanje i razvoj društva IDEAS. U Forumu Roma Srbije je aktivan od januara 2022. godine gde je obavljao poslove pravnog savetnika.

Maja Solar (1980, Zagreb) je doktorirala filozofiju. Bavi se društvenom i političkom teorijom, piše poeziju i prozu. Članica je teorijsko-političkog kolektiva „Gerusija“ i medijskog portala „Slobodni Filozofski“. Objavila je tri zbirke poezije (*Makulalalatura* 2008. (Brankova nagrada), *Jellemzõ, hogy nem természetes* (Naravno da nije prirodno) 2015. i *Bez začina* 2017), kao i poetsko-prozni eksperiment *A htela sam* (2022).

Autorka je više od četrdeset naučnih radova iz društvene i političke teorije. Oblasti interesovanja: marksizam, teorija socijalne reprodukcije, teorije rada, teorije vlasništva, teorije lukсуza, istorija socijalizma itd. Interesuju je kvir-marksističke, anti-rasističke i anti-karceralne struje feminizama. Vjeruje u borbe koje ne brišu klasnu optiku i koje oslobađaju sve potlačene, različitih rodova, seksualnosti i tjelesnosti, te u proizvodnju kolektivnog znanja koje će uistinu biti transformativno.

Forum Roma Srbije, 2022.